

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09Andrić I.

Sanjin KODRIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

sanjin.kodric@ff.unsa.ba

ANDRIĆ, BOSNA, BOŠNJACI

(O počecima i karakteru kritičke recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji)

Rad se bavi problemom kritičke recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji. Riječ je o problemu politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana – Bošnjaka u Andrićevu književnom djelu, s čim se u vezi u radu fokusiraju prvi kritički tekstovi ove vrste. S obzirom na to da se često tvrdi da je bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela zapravo nacionalistička, pa i islamistička, odnosno „tendenciozna“ i „pogrešna“, u radu se polemizira s ovom tvrdnjom i iznosi teza da je u osnovi riječ o recepciji ostvorenoj iz drugačijeg, specifičnog interpretativno-recepcijskog konteksta, odnosno o recepciji iz perspektive Drugog, shvaćenog u postkolonijalnom smislu.

Ključne riječi: *Ivo Andrić, Bosna, bosanski muslimani – Bošnjaci, Drugi, politika reprezentacije, kritička recepcija, bošnjačka književna kritika i književna historiografija*

1.

U izrazito obimnoj bibliografiji radova o književnom djelu Ive Andrića, s više od 35.000 bibliografskih jedinica (usp. Klevernić i dr., 2011; Klevernić i dr., 2022), posebno mjesto zauzima kritička recepcija Andrićeva književnog djela u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji. Ona se uglavnom temelji na kritici politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana – Bošnjaka u Andrićevu djelu, prvenstveno književnom, ali i u drugim autorovim radovima, uključujući naročito njegovu doktorsku disertaciju *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der turkischen Herrschaft* (1924), koja je u nekim aspektima bila i važno polazište

Andrićeva književnog rada, a svakako je neodvojiva od ukupnosti njegova književnog stvaranja. Osnovna teza ove književnokritičke i književnohistorijske prakse jeste to da je Andrićeva politika reprezentacije, a posebno slika Bosne i Bošnjaka naglašeno negativna, stereotipna i tendenciozna, odnosno ideološki opterećena, naročito u smislu „turskog grijeha“ bosanskih muslimana kao svojevrsnog „relikta“ nekadašnje osmanske vlasti u Bosni, tj. u suštini zapadnocentrična i evropocentrična – orijentalistička, uključujući i utemeljenje i u dominantno srpskom povijesnom (veliko)nacionalnom narativu. Najpoznatiji primjeri ove vrste recepcije Andrićeva književnog djela jesu, prije svih, vrlo studiozna knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* Muhsina Rizvića (usp. Rizvić, 1995), jednog od najznačajnijih historičara bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u drugoj polovini 20. st., te tematski zbornik *Andrić i Bošnjaci* (usp. Maglajlić, 2000), koji je okupio radove većeg broja istaknutih autora, nakon kojih slijede i drugi radovi, a koji se pitanjem politike reprezentacije Bosne i Bošnjaka u Andrićevu djelu bave uglavnom na temeljima postkolonijalne teorije i kritike ili imagologije, odnosno drugih savremenih teorijskih koncepcija, razumijevajući Bosnu i Bošnjake kao, u suštini, Andrićeva Drugog. U posljednje vrijeme ovom nizu radova priključila se, između ostalih, i također studiozna knjiga *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja* Rasmira Mahmutćehajića (usp. Mahmutćehajić, 2015), savremenog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog autora, koja će kritičku recepciju Andrićeva književnog djela artikulirati i u okvirima bosanske političke filozofije, šireći kritički horizont i na druga moguća pitanja i probleme.

Bez obzira na to o kojem je pojedinačnom radu ili autoru riječ, ova vrsta kritičke recepcije Andrićeva književnog djela najčešće je negativno ocijenjena, posebno izvan konteksta bošnjačke književne kritike i književne historiografije. To je naročito slučaj u okvirima srbistike, gdje se na bošnjačku kritičku recepciju Andrićeva književnog djela gotovo bez izuzetka reagira tako da se ona shvata kao bošnjački ideološki, nacionalistički konstrukt i na ovoj osnovi zasnovan obračun s Andrićem i njegovim djelom, odnosno kao izraz bošnjačkog nacionalizma koji je ne samo antiandrićevski već i antisrpski, pri čemu se ovakvi kritički pristupi redovno označavaju kao „tendenciozna“ i „pogrešna“ čitanja Andrićeva književnog djela, odnosno kao književnonaučno nekompetentni i uopće naučno neutemeljeni, uključujući i netrpeljivost, pa i mržnju prema Ivi Andriću i njegovu djelu. Brojni su primjeri ove vrste reakcija, čak i brojniji negoli primjeri bošnjačke kritičke recepcije Andrićeva književnog djela, a među njima su i mnoge medijske i druge pojave koje suštinski isključuju mogućnost slobodnog razumijevanja piščeva djela i kritičkog mišljenja. Najpoznatiji primjer ove vrste jeste knjiga *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam* Zorana Milutinovića (usp. Milutinović, 2017), koja će

na svojevrsan način sintetizirati druge slične radove te konačno konstruirati tezu o „bošnjačkom diskursu o Andriću“ kao upravo nacionalističkom, ali i islamističkom, na čemu autor posebno insistira, sve to na temeljima onog za što se krive autori sa „suprotne“ strane, tj. na temeljima političko-ideološke tendencioznosti, kao i vrlo površnog poznavanja materije, bez stvarne želje i potrebe da se ona cjelovito istraži i naučno primjereno prikaže.

Homogeni „bošnjački diskurs o Andriću“ ne postoji niti, naravno, može postojati jer je recepcija Andrićeva književnog djela i kod Bošnjaka također vrlo raznolika, kao i recepcija u svakom drugom kontekstu. Također, nije moguće ni svaki vid kritičke recepcije Andrićeva književnog djela u bošnjačkom kontekstu označiti kao nacionalističku, a posebno ne kao islamističku recepciju i sl., kako to tvrdi Milutinović, jer i bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog stvaranja daleko je od jednoobraznosti, i to kako onda kad je riječ o njezinim polazištima, tako i onda kad je riječ o njezinu sadržaju. No, ono što je svim ovim radovima suštinski zajedničko jeste upravo potreba da se Andrićevo književno djelo kritički sagleda u smislu njegove politike reprezentacije, a naročito u pogledu njegova odnosa prema Bosni i bosanskim muslimanima, odnosno da se artikulira vlastito razumijevanje Andrićeva književnog djela, razumijevanje iz vlastite perspektive, vlastitog kulturalnog pamćenja i vlastitog horizonta očekivanja te uopće vlastite slike svijeta, tj. u konačnici iz vlastitog viđenja sebe i drugog. U takvoj poziciji, a s obzirom na vlastiti interpretativno-recepcijski kontekst i njegove specifičnosti, bošnjački čitajući subjekt nerijetko sebe prepoznaje kao Andrićeva Drugog, baš onako kako su npr. postkolonijalna teorija i kritika, a onda i imagologija i druge savremene teorijske opcije otvorile prostor za kritička razumijevanja različitih kolonijalnih i drugih ideološki fundiranih kulturalnih praksi i njihova konstruiranja Drugosti, te je u osnovi riječ o čitanju koje se kao takvo legitimira upravo u diskursu postkolonijalne teorije i kritike te imagologije, odnosno niza drugih savremenih teorijskih pristupa, posebno onih koji fokusiraju pitanja i probleme politike književnih i kulturalnih reprezentacija. Pritom, ovaj način razumijevanja Andrićeva književnog djela nije jedinstven niti usamljen u povijesti bošnjačke književne kritike i književne historiografije, odnosno nije ograničen samo na Andrićevo književno stvaranje, već su na sličan način bošnjački autori razumijevali i djela pojedinih drugih pisaca, i to vrlo rano, počev od kraja 19. i početka 20. st. i trenutka začinjanja moderne književne i književnonaučne svijesti kod Bošnjaka, kako to svjedoče i pionirska djela ove vrste Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ili Safvet-bega Bašagića, koji su također imali potrebu da na sličan način artikuliraju vlastitu poziciju i načine otklon od njima stranih reprezentacijskih politika. A sve to u konačnici neminovno skreće pažnju na važnost ovakvih recepcijskih pojava, koje su činjenica

s vlastitim razlogom i smislom te koje se stoga moraju razumijevati s obzirom na ono što one stvarno jesu, a ne *a priori* negativno označavati, osuđivati i odbacivati kao „tendenciozne“ i „pogrešne“, ma koliko perspektive sepstva i Drugosti bile različite ili posve nepodudarne.¹

2.

Na mogućnost drugačijeg – kritičkog razumijevanja složenog Andriće-va književnog djela, mogućnost koja, dakle, uzima u obzir i drugačiju čitalačku poziciju, tj. poziciju Drugog, ukazao je nemali broj autora iz prvenstveno bošnjačkog korpusa (mada ne samo oni!), u različitim vremenima, na različite načine, s različitim osnovama, s različitim zaključcima, kao i s postignućima različitih dometa i vrijednosti, iako u povijesti recepcije Andriće-va književnog djela kod Bošnjaka postoje i sasvim drugačiji primjeri, a kojih je praktično i većina. Uz eventualno izvjesne naznake i ranije (što tek treba detaljnije istražiti), ovakva, u odnosu na dominantni diskurs u razumijevanju Andriće-va književnog stvaranja bitno drugačija, pa i sasvim suprotna tumačenja piščeva književnog rada javljaju se posebno počev od šezdesetih godina 20. st., tj. od trenutka kad je objavljeno da je Andrić kandidat za dodjelu Nobelove nagrade za književnost, a naročito nakon što mu je 1961. godine dodijeljena sama nagrada, pa je očito da su najprije mogućnost za dodjelu, a naročito sama dodjela Nobelove nagrade kao najznačajnijeg svjetskog priznanja za postignuća u književnom radu bile „inicijalna kapsula“ za početak jednog drugačijeg vida razumijevanja Andriće-va književnog stvaranja. To je bilo kako zbog samog značaja ove nagrade, tako i zbog toga što dodjelom nagrade Andrićevo djelo postaje više od književnog djela – šira društvena vrijednost, naročito u tadašnjoj Jugoslaviji i njezinoj kulturalnoj politici, pri čemu je, međutim, poseban problem zasigurno predstavljalo to što je Nobelova nagrada dodijeljena Andriću za „epsku snagu kojom je pratio teme i opisao ljudske sudbine iz povijesti svoje zemlje“, kako je prilikom dodjele nagrade autorovo književno djelo okarakterizirao Anders Österling, tadašnji stalni sekretar Švedske akademije (Österling, 1961). Naime, ova ocjena Švedske akademije implicirala je i stav o povijesnoj autentičnosti i istinitosti Andriće-va književnog djela, odnosno to da je njegova slika Bosne i njenih ljudi povijesno tačna, što je problematično i samo po sebi, a posebno je bilo problematično u kontekstu pitanja politike reprezentacije bosansko-musli-

¹ Ovim pitanjem detaljnije sam se bavio u opsežnoj studiji *Može li Drugi čitati? (Književno-teorijska i književnohistorijska pitanja i problemi recepcije književnog djela Ive Andrića)*, što je šira istraživačka cjelina čijem okviru pripada i ovaj te više drugih mojih radova (usp. Kodrić, 2018: 167–258).

manskog svijeta kod Andrića, a kako će to pokazati već prvi kritički osvrti na Andrićevo književno djelo u ovom smislu.

Gotovo redovno pogrešno se tvrdi da bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela započinje radom „*Na Drini ćuprija*“ i „*Travnička hronika*“ od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva Šukrije Kurtovića (usp. npr. Milutinović, 2017), koji je u periodu od aprila 1961. do novembra 1963. godine objavljen u 14 nastavaka u *Bosanskim pogledima* (usp. Kurtović, 1961–1963), „nezavisnom listu muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu“, pod pokroviteljstvom i uredništvom Adila Zulfikarpašića, vjerovatno najznačajnijeg bošnjačkog političkog emigranta nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, i prije ovog, u martu 1961. godine, također u *Bosanskim pogledima* objavljena je anonimna kratka informativno-kritička crtica *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića* (usp. Anonim, 1961), a u istom broju *Bosanskih pogleda* u kojem je objavljen prvi nastavak Kurtovićeve rada objavljeni su i kraći publicističko-kritički tekst *Ivu Andrića treba raskrinkati* i prateća uvodna bilješka uz Kurtovićeve rad naslovljena kao *Umjesto predgovora*, potpisani inicijalima „B.“ i „Z.“ (usp. B., 1961; Z., 1961). Nakon ovih, također u *Bosanskim pogledima*, pojavit će se još nekoliko sličnih kraćih publicističko-kritičkih radova izazvanih prije svega samom dodjelom Nobelove nagrade Ivi Andriću, uključujući i tekst *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* autora potpisanog pseudonimom M. H. Stupac iz 1962. godine (usp. Stupac, 1962), a najvjerovatnije sredinom sedamdesetih godina 20. st. nastat će i rad *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* Mustafe Mulalića, koji je, međutim, sve do 2016. godine ostao neobjavljen i tako praktično nepoznat široj javnosti, mada su upućeni pojedinci za njega znali i ranije (usp. Mulalić, 2016).² Pritom, očito je da je u samom začinjanju ovog specifičnog vida recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkom kontekstu ključnu ulogu imao emigrantski list *Bosanski pogledi*,

² Mulalićev rad izvorno je dio autorove neobjavljene knjige *Monografija zavičaja Mehmed-paše Sokolovića*, koja je sačuvana u njegovoj rukopisnoj ostavštini pohranjenoj u Historijskom arhivu u Sarajevu (sign. 8.28. MM-376). Iako mi je bio dostupan i autorov originalni rukopis kao cjelina, Mulalićev rad ovdje se referira prema njegovu izdanju koje je za objavljivanje u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* 2016. godine priredio Staniša Tutnjević, pri čemu treba napomenuti i to da je Tutnjević Mulalićev rad opširno citirao i u svojoj knjizi *Književne krivice i osvete: Osvrt na knjigu „Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata“ M. Rizvića iz 1989. godine*. Iako u ovakvim i sličnim slučajevima preferiram izvornu arhivsku građu, za referiranje Mulalićeva rada prema izdanju u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* odlučio sam se prvenstveno zato što sam smatrao da je u ovom slučaju uputnije rad referirati prema objavljenom izdanju kao onom izvoru koji je šire dostupan i drugim čitaocima. Više informacija te svoje mišljenje o Mulaliću i njegovu radu donosi Staniša Tutnjević u priređivačkoj napomeni uz Mulalićev rad objavljen u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* (usp. Tutnjević, 2016).

posebno tokom ranih šezdesetih godina 20. st., baš kao što je očito i to da su upravo ovi prvi kritički osvrti na Andrićevo književno djelo iz ove perspektive od također ključne važnosti za konstituiranje ovog vida recepcije Andrićeva književnog rada kod Bošnjaka uopće, ali – isto tako – i za razumijevanje onog što je njegova stvarna priroda, pri čemu je posebno zanimljivo i važno baš to kako dolazi do pojave ovih radova i šta su to, zapravo, oni u svojoj suštini.

Kako je spomenuto, *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića* po svojoj prilici prvi je dosad poznati trag specifičnog vida kritičkog pisanja o Ivi Andriću u bošnjačkom kontekstu, tj. kritike Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, a budući da autor nije potpisan, moguće je pretpostaviti da je riječ o tekstu Adila Zulfikarpašića kao pokrovitelja i urednika *Bosanskih pogleda*, što je gotovo sasvim sigurno, pogotovo ako se ovaj tekst uporedi s drugim Zulfikarpašićevim tekstovima istim povodom. Iako je kao dječak od svega 16 godina pristupio komunističkoj omladini, da bi ubrzo nakon toga bio primljen i u Komunističku partiju Jugoslavije, i iako je bio učesnik NOB-a od prvih dana Drugog svjetskog rata, a poslije rata pomoćnik ministra trgovine u prvoj Vladi Narodne Republike Bosne i Hercegovine, u emigraciji, rezigniran iznevjerenjem svojih komunističkih i drugih društvenih ideala u poslijeratnoj Jugoslaviji, Zulfikarpašić postaje kritičar jugoslavenskog komunističkog režima, što je evidentno i u tekstu *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića*, ali ne pozicija nacionalizma, koji mu nikad ni prije ni kasnije nije bio blizak. Naime, jugoslavenski komunistički režim autor kritizira za protekcionizam u pogledu Andrića, smatrajući da je zaštita u koju ga je uzeo režim sasvim neopravdana jer su – kako se navodi – „djela Ive Andrića naišla na opravdano ogorčenje kod muslimana BH, sa obzirom na neprijateljsku tendenciju“. U nastavku je istaknuto da je Andrić „pisao *Na Drini ćuprija* za vrijeme okupacije u doba četničkih pokolja nad nedužnim muslimanskim masama“ i da „to djelo je trebalo te pokolje opravdati pred europskom javnosti“, ali i da su komunisti kasnije Andrića „u tome pisanju ohrabрили i čak ga svojom propagandom prikazali kao najvećeg jugoslavenskog književnika“. Ovom se dodaje i informacija da „jedan član Srpske Akademije Nauka u Beogradu napisao je kritiku Andrićevih djela u kojoj je upozorio na ove negativne pojave“, ali da „ni jedan list nije htio objaviti ove kritike jer su komunisti ustali u odbranu Andrića“, nakon čega slijedi i najava rada Šukrije Kurtovića, a koji također nije mogao biti objavljen u komunističkoj Jugoslaviji (Anonim, 1961).

Kurtovićev rad javlja se već u narednom broju *Bosanskih pogleda*, s tim da su prije njega u istom broju objavljeni i kratki publicističko-kritički tekst *Ivu Andrića treba raskrinkati* te uvodna bilješka za sam Kurtovićev rad naslovljena kao *Umjesto predgovora*, pri čemu je na temelju inicijala kojima su potpisani, a onda, dodatno, i na temelju njihovih stilskih karakteristika,

moguće zaključiti da je autor uvodne bilješke Adil Zulfikarpašić, dok je autor teksta *Ivu Andrića treba raskrinkati* Smail Balić, također bošnjački emigrant i jedan od bliskih Zulfikarpašićevih saradnika i urednika u *Bosanskim pogledima*, a inače izrazito zaslužni istraživač bošnjačke kulturalne prošlosti. U oba ova teksta kritika Andrića i njegova književnog djela još je preciznija i oštrija, pa u tekstu *Ivu Andrića treba raskrinkati* Balić između ostalog piše i sljedeće:

Uporno podržavano protumuslimansko raspoloženje u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slavena zahtijeva od bosansko-hercegovačkih muslimana, da riječju i djelom brane svoje prirodno pravo na život i da iznalaze puteve, kako bi se prema njima stvorio ljudskiji odnos. Njihovo je neotuđivo pravo da suzbijaju predrasude o sebi i o svom vjerskom naučavanju. To pravo postaje dužnost onoga časa kad se pojave sile koje im poriču svaku moralnu vrijednost, trudeći se očito da ih stave izvan zakona. Tipičan primjer ovakovih reakcionarnih nastojanja pruža Ivo Andrić, vješt umjetnik na pisanoj riječi i u kombinatorstvu, ali podla duša, koja čitav jedan stvaralački ljudski vijek podgrijava postavke o pogubnosti muslimanskog misaonog svijeta i muslimana kao ljudi. Ozbiljna naučna istraživanja su dokazala neodrživost ovih zlobnih postavki, kojima se rado služio istočnoeuropski nacionalni romantizam, pa su učenjaci slavističke i orijentalističke škole poput Maximiliana Brauna, Friedricha Kraussa, Josefa Matla, Bertholda Spulera, Herberta Dude, Vladislava Skarića i drugih postavili odlučan zahtjev da se dosadašnje nepravedno držanje prema muslimanima ispravi. (B., 1961: 131–132)

U nastavku teksta Balić posebno spominje Andrićevu doktorsku disertaciju *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft* [Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine], koju je 1924. godine Andrić odbranio na Univerzitetu „Karl Franz“ u Grazu, a koja je u to vrijeme, odnosno sve do 1982. godine bila neprevedena i šire nepoznata u Jugoslaviji. Balić konstatira vrlo negativnu Andrićevu ocjenu utjecaja osmanske vlasti, a posebno islama na razvoj duhovnog života u Bosni, pri čemu ističe njezine „protumuslimanske težnje“ te da su one ovdje „jasnije nego i u kojem objavljenom djelu“ Ive Andrića, posebno naglašavajući da je upravo ovakvom svojom doktorskom disertacijom Andrić „zacrtao put svog budućeg književnog djelovanja“ (isto je priznao i sam Andrić napomenuvši da „po svom sadržaju i po svojoj osnovnoj zamisli, ova rasprava je u vezi sa drugim radovima koje sam pripremio u drugom obliku i drugom prilikom“; Andrić, 1997: 5; usp. Vučković, 1997: 115–163):

Andrić svojom dizertacijom pokušava dokazati, kako su Turci i s njima zajedno bosansko-hercegovački muslimani lukav, neradin i poročan svijet, koji se odupire kulturnom napredku. Sve su to, razumije se, nenaučne, apriorno postavljene tvrdnje. Snagu nedostalih argumenata Andrić nadoknađuje bujnošću mašte, kojoj je dao punog maha u romanima. U svjetlu dubinsko-psihološke analize sadržaj Andrićevih romana i „kronika“ dâ se svesti na onu narodnu: „Što je babi milo, ono joj se snilo.“ (B., 1961: 132)

Konačni Balićev zaključak u pogledu Andrića i njegova književnog djela jasan je i nedvosmislen – „Andrića treba raskrinkati sa svih strana: s povijesnog, književnog, psihološkog i socijalnog kao i s vjerskog, nacionalnog gledišta“ jer „u svim ovim vidovima ima na njegovu djelu neizbrisivih mrlja“, s tim da bošnjački kritičari Andrićeva književnog djela ne smiju uzvraćati na isti način:

Nama su u razgovoru i prepirci s Andrićem podkresana krila: dok on može nekažnjivo napadati islam i muslimane, dotle mi kao muslimani ne bismo pred svojom savješću mogli opravdati bilo kakav sličan napad na kršćanstvo. Ta Isus (Isa-Pejgamber) je i naš Božji poslanik i mi svaki spomen njegova imena običavamo popratiti eulogijom „Alejhisselam“ (Neka je mir Božji s Njim!). Naše shvaćanje domoljublja ne dopušta nam, da bismo poput njega namjerno crnili čitavu jednu zajednicu svojih sunarodnjaka, makar da nam je još u živom sjećanju Čuprija na Drini, ona iz dokučive prošlosti, istinita koliko i zlosretna i krvava. Teško nam je naći podesan jezik u prepirci s čovjekom čija je himbenost ovu i ovakovu Čupriju prebacila u daleka vremena, a krvave ledenice, koje su tragične zime visjele niz lukove drinskog mosta pripisala izmišljenoj zloći onih istih ljudi, čija je krv poslužila kao sirovina za ovaj jezivi nakit. (B., 1961: 132)

Suštinski isti kritički stav prema Ivi Andriću i njegovu književnom djelu ima i Adil Zulfikarpašić u uvodnoj bilješci za rad Šukrije Kurtovića, uz važnu napomenu da „kod nas ni prije nije manjkalo ovakvom literaturom“, a što je za posljedicu imalo to „da su generacije odgojene na mržnji i predrasudama“ (Z., 1961: 134), čime, zapravo, i Zulfikarpašić referira istu onu tradiciju negativno-stereotipnih reprezentacija Bosne i bosanskih muslimana na koju je ciljao i Smail Balić pišući o onom što je „uporno podržavano protumuslimansko raspoloženje u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slavena“, odnosno čime i Zulfikarpašić nastavlja ranija nastojanja otklona od tuđih, vanjskih ne-

gativnih politika reprezentacije Bosne i Bošnjaka koja su započeli još Ljubušak i Bašagić. Zulfikarpašić navodi i to kako su *Bosanski pogledi* došli do Kurtovićeve rada, pri čemu je vrlo zanimljivo da je veza između *Bosanskih pogleda* i Kurtovića bio nekadašnji istaknuti partizan i komunistički funkcioner Husnija Kurt, svojevremeno biran za člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a i člana Predsjedništva AVNOJ-a, a koji se – kako se prenosi – slagao s Kurtovićevim radom, odnosno njegovom kritikom Andrićeve književnog djela. Uz probleme s kojima se suočavao Kurtović kao Andrićev kritičar, Zulfikarpašić posebno naglašava protekcionistički odnos jugoslavenskog komunističkog režima prema Ivi Andriću, o čemu svjedoči i „iz prve ruke“, kao neposredni svjedok vremena:

Pošto je umro prof. Husnija Kurt, koji nam je ovu raspravu poslao, odlučili smo je objaviti u našem listu.

Rahmetli Husnija Kurt je pred smrt bio gorko razočaran u takozvanu Narodnu vlast zbog postupaka prema muslimanima i ako je s njom jedno vrijeme sarađivao. On nam se je tužio da su komunisti vršili pritisak na njega da na javnim konferencijama napada Šukriju Kurtovića ma da se je on slagao s njegovim pisanjem i mada su stari prijatelji.

Naročito je bio uvrijeđen da komunisti ne dozvoljavaju ni onim muslimanima koji su sarađivali s njima da brane svoj narod od kleveta Ive Andrića. Komunistima – za čudo – nije smetalo da je Ivo Andrić bio sluga svih velikosrpskih režima, da je pred rat bio jugoslavenski poslanik kod Hitlera u Berlinu i svojoj vladi preporučavao uvođenje rasističkih zakona, da je imao u okupiranom Beogradu zaštitu od Nijemaca i posebne „racije“ hrane.

Dok su bosanski četnici vršili pokolje muslimana i u Nedićevoj Srbiji sazrijevala „ideja“ uništenja „Turaka“ dotle je Ivo Andrić napisao svoje romane „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“. Oni su trebali da budu opravdanje pokolja muslimana. To je bio pokušaj stvaranja alibija za te zločine.

Dolaskom na vlast komunisti su pobili hiljade nevinih ljudi i zato jer su bili u diplomaciji i jer nisu sarađivali sa njima i jer su „mirno“ sjedili u okupiranom Beogradu i tome slično. A šta se događa sa Andrićem? On postaje poslanik komunističkog parlamenta u BiH i poslanik „Savezne skupštine“, predsjednik Društva književnika Jugoslavije, član Akademija i Titov osobni prijatelj te barjak „Narodne revolucije“. Komunisti ga obasipaju častima i novcima, vilama i pravom na besplatne magacine, nagradama i hvalospjevima.

Njegove romane pisane u okupiranom Beogradu pune vjerske mržnje i nacionalnog otrova komunisti štampaju i propagiraju. I ne samo to, nego mu sve te časti čine i nagrade daju zbog tih knjiga.

Jugoslavenska državna kasa daje novac za izdavanje romana u stotine hiljada primjeraka. Komunističke novine na cijelim stranicama pišu reklame – što su učinili jedino prema Titovim „knjigama“ – i objavljuju kilometarske kritike. Jugoslavenski diplomati traže prevodioce, plaćaju kritičare i izdavače.

Dok se dozvoljavaju i objavljuju kritike djela Ćopića, Krleže, Desanke Maksimović i drugih, odbijaju se, po direktivi komunističke partije, sve kritike djela Ive Andrića. Čak i kritički prikazi komunista Kulenovića i Supeka se zabranjuju.

H. T. Dimitrijević, član Srpske Akademije Nauka, morao je šapirografirati kritiku o Andriću, u kojoj iznosi kako podplaćuje kritičare pijankama i fazanima i kako njegova djela kvare jezik i moral, jer za njihovo „čitanje treba imati živce – fašističko-frankovačko-frankovske“. (Z., 1961: 133–134)

Suštinski je isti slučaj i s drugim publicističko-kritičkim tekstovima koji su nakon dodjele Nobelove nagrade Ivi Andriću objavljivani u *Bosanskim pogledima* kao prilog kritici njegova književnog djela, pri čemu su među ovim tekstovima posebno zanimljivi oni koji na temelju prenošenja kritičkih pisanja o Ivi Andriću iz drugih izvora, tj. kod hrvatskih i srpskih autora, pokušavaju problem Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana obrazložiti ne kao tek subjektivni već, naprotiv, kao objektivni problem na koji su ukazali i drugi. Tako se već početkom 1962. godine, u januarsko-februarskom dvobroju *Bosanskih pogleda*, javlja i tekst *Ivo Andrić – nobelovac* nepotpisanog autora (vjerovatno opet Adila Zulfikarpašića?), u kojem se odmah na početku konstatira da je Nobelova nagrada Andriću dodijeljena po kriteriju koji je bio „više politički nego literarni“ jer „htjelo se je ispraviti nepravdu prema narodima čija književnost do sad nije nailazila na priznanje švedske akademije, kao i nagraditi pisca iza ‘gvozdene zavjese’ sklonog režimu da bi se na taj način ublažio sukob sa komunistima u vezi dodjeljivanja nagrade Pasternaku“ (Anonim, 1962: 163). Međutim, pravi cilj teksta jeste upravo prenijeti kritike na račun Andrića i njegova književnog djela i s drugih strana, pa se u tekstu donose izvodi iz kritičkih pisanja o Andriću u drugim emigrantskim listovima – socijalističkom listu *Sindikalist* te hrvatskom nacionalnom listu *Hrvatski glas*, gdje npr. bivši jugoslavenski diplomat i historičar Bogdan Radica također primjećuje i izrazito negativan Andrićev odnos prema bosanskim muslimanima, tj. odnos u kojem vidi čak otvorenu averziju, a koju

pritom povezuje s onim što prepoznaje kao dominantnu srpsku predstavu o bosanskim muslimanima:

Kao diplomata – Ivo Andrić bijaše čovjek čiste i bezgranične odanosti, gotovo bi se kazao, servilnosti svojim starješinama... Andrić je bio Bosanac, ali Hrvat iz Bosne. Zato su ga i srbijanski književnici zvali „FRA IVO“, i stalno uspoređivali s bosanskim fratrima, iako je Andrić sličio više na jezuite kod kojih se odgajao... Ja sam ipak uvjeren da bi ga i Srbi daleko više cijenili da je ostao privezan svojem porijeklu. Ali je ipak značajno da je njegov odnos s bosanskim muslimanima više srpski negoli hrvatski. Ta njegova rasna i vjerska politička i nacionalna averzija prema muslimanskom elementu iz Bosne, srpska je, nikako ili vrlo malo hrvatska. Kod njega nema Luke Botića ni one njegove duboke i nostalgične simpatije za muslimana... (Anonim, 1962: 164)

Gotovo je identičan slučaj i tekstu *Još neka mišljenja u emigrantskoj štampi o Ivi Andriću* Hajrudina Filipovića u majskom broju *Bosanskih pogleda*, s tim što primjer kritičkog pisanja o Andriću koji donosi ovaj tekst dolazi s druge – srpske strane. I ovdje autor teksta apostrofira Andrićev negativan odnos prema Bosni i bosanskim muslimanima te islamu uopće, a kako bi ukazao na objektivnost ovog problema, prenosi, između ostalog, i kritičke stavove o Ivi Andriću iz lista *Radikal*, lista koji je u ovo vrijeme objavljivan u Parizu kao „Organ Narodne Radikalne Stranke u Izgnanstvu“, pri čemu su ovaj put u pitanju dijelovi teksta *Razmišljanja o jednoj Nobelovoj nagradi* Stojana Jankovića. Osim njegovog političkog oportunitizma i servilne prilagodljivosti svakom režimu, bez razlike, Janković kao srpski radikal Andriću, naime, zamjera i to što nije pisao o aktuelnim problemima poput ustaških zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, ali – ponovo – i njegov izrazito negativan odnos prema bosanskim muslimanima:

Andrić se, međutim, okrenuo davnoj prošlosti. Da ovekoveči, naprimer, svojim perom nabijanje na kolac jednog Srbina i tako zabeleži za trajna vremena daleki greh naše muslimanske braće.

Je li to bilo toliko potrebno? Je li korisno nama Srbima? Hoće li Andrićevo delo poslužiti našoj budućnosti?

Mi smo skeptici. Baš u samoj Bosni, mi nemamo spora sa muslimanima. Ona je naša i njihova. Od njih i od nas hoće da je odreže isti ustaški nož. Ne preti više Srbinu muslimanski kolac, no hrvatska ustaška sekira. Neće srpske pravoslavne hramove rušiti Islam, no prozelitsko „kršćanstvo“.

I Srbin-Bosanac Andrić je o svemu tome morao i da misli i da vodi računa. I da se ne zaboravi: da smo se mi Srbi i muslimani i klali međusobno, ali isto i zajednički dizali protiv zajedničkih dušmana. I da su baš pod ustaškom NDH jedini muslimani svojim poznatim rezolucijama ustali odvažno u odbranu prokaženog i ugroženog srpskog naroda.

Beležeci ove iskrene redove, koji se mnogima neće svideti, pa ih je baš zato i valjalo napisati, zaključujemo sa izvesnom tugom: koliko je naš srpski Cincarín Alkibijad Nuša zvani Branislav Nušić, daleko srpskije razumeo našu bosansku stvarnost kroz svoga, i tada i sada aktuelnog Hadži Loju, od Srbina-Bosanca Ive Andrića i njegovih nesavremenih književnih hronika! (Filipović, 1962: 205–206)

Očito je da su *Bosanski pogledi* odlučili prekinuti ono što je još u ovom listu još u martu 1961. godine određeno kao komunističko gušenje „kritike pisanja Ive Andrića“, čime je naznačen i još jedan važan, ali još uvijek gotovo u potpunosti neistražen književnohistorijski problem – problem osobenog (re)valoriziranja i (re)kanoniziranja književnog djela Ive A. „ndrića u komunističkoj Jugoslaviji, posebno uzevši u obzir to da je riječ o djelu pisca s dosta složenom ideološko-političkom životnom putanjom. No, mada jeste imalo važnost, ovo, međutim, nije bilo primarni cilj kritičkog pisanja o Andriću i njegovu književnom djelu u *Bosanskim pogledima*, već je to ono što je jasno formulirao Smail Balić u svojem prvom publicističko-kritičkom tekstu ove vrste – to da „Ivu Andrića treba raskrinkati“, tj. da treba pokazati prije svega ono što je negativno-stereotipna reprezentacija Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevo književnom djelu. A tako se, baš u *Bosanskim pogledima*, odnosno u ranim kritičkim tekstovima Adila Zulfikarpašića i Smaila Balića i njihovu uredničkom radu, artikuliralo upravo ono što su neka od ključnih mjesta, pa i ono što je manje-više i suština kritičke recepcije Andrićeve književnog djela koja se javlja prije svega u bošnjačkom kontekstu.

Kao politički emigranti iz sasvim drugih razloga, ni Zulfikarpašić ni Balić nisu imali nikakve stvarne lične motive za kritiziranje Andrića samog po sebi (osim što ni Baliću, a posebno Zulfikarpašiću kao prijeratnom komunistu nije mogao biti prihvatljiv Andrićev diplomatski angažman uoči Drugog svjetskog rata, naročito u nacističkom Berlinu, a onda i njegov povratak iz Berlina u okupirani Beograd), pa ni kod Zulfikarpašića ni kod Balića nije u pitanju ono što se predstavlja kao bošnjački nacionalizam ili islamizam, odnosno neka iracionalna netrpeljivost i mržnja prema Andriću lično, niti neki drugi aspekt koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ pripisuje u ovom smislu, pa ni neko „tendenciozno“ i „pogrešno“ čitanje Andrićeve književnog djela. Naprotiv, stvarno značenje i Zulfikarpašićeve i Balićeve kritike otkriva se tek

onda kad se njihova razumijevanja kontekstualiziraju u onaj okvir gdje po svojoj prirodi spadaju, tj. ne u bošnjački nacionalistički ili islamistički diskurs već, naprotiv, prije svega u dugu tradiciju bošnjačkih pokušaja da se barem upozori na neprimjerenost i neprihvatljivost negativno-stereotipnog, a zapravo karakterističnog orijentalističkog pogleda na Bosnu i bosanske muslimane. I ovdje je, stoga, riječ o onoj pojavi u bošnjačkom samorazumijevanju koja se u bošnjačkoj književnoj i kulturalnoj povijesti sasvim jasno artikulirala već od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića pa nadalje, pri čemu ovaj stav Balić obrazlaže sasvim zdravorazumski i razložno – kao pravo bosanskih muslimana „da riječju i djelom brane svoje prirodno pravo na život i da iznalaze puteve, kako bi se prema njima stvorio ljudskiji odnos“, a koje im, kao njihovo „neotudjivo pravo da suzbijaju predrasude o sebi i o svom vjerskom naučavanju“, „postaje dužnost onoga časa kad se pojave sile koje im poriču svaku moralnu vrijednost, trudeći se očito da ih stave izvan zakona“. To je, dakle, onaj kontekst i to je ono stvarno polazište na kojem se temelji Zulfikarpašićeva i Balićeva rana kritika književnog djela Ive Andrića i njegove politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, a s čim je u direktnoj vezi ključno važna Balićeva opaska o „uporno podržavanom protumuslimanskom raspoloženju u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slaveana“, što jeste neosporna književnohistorijska i kulturalnohistorijska činjenica, naročito onda kad je riječ o romantičarskim književnim praksama u južnoslavenskom kontekstu, a posebno u srpskoj i hrvatskoj književnosti. Uostalom, upravo na ovu negativno-stereotipnu predodžbu o bosanskim muslimanima svojevremeno je s u osnovi istim ili barem ekvivalentnim argumentima upozorio i Nikola Šumonja u tekstu *Muhamedanstvo i naša književnost* (usp. Šumonja, 1887), i to „toliko precizno i tačno da se ni danas tome ne može mnogo dodati“ (Tutnjević, 1999: 37), a isto su, baš u Andrićevu slučaju, potvrdili i nebošnjački autori čije se reakcije na Andrićevo prikazivanje Bosne i bosanskih muslimana prenose u *Bosanskim pogledima*, pa se u ovom kontekstu rana Zulfikarpašićeva i Balićeva kritička čitanja Andrićeva književnog djela mogu razumijevati i kao osobeni ekvivalenti Šumonjinoj kritici negativnog pisanja o „muhamedancima“ u srpskoj književnosti njegova vremena.³

³ „Mnogi književnici naši šezdesetih i sedamdesetih godina uzimali su sižete svojim pesmama, pripovetkama i drugim radovima iz života potlačene raje u turskom carstvu. Ko je ijole pratio razvijanje tadašnje književnosti, lako će se setiti, kakvim se načinom pisalo o Turcima, o njihovom Alahu, o proroku, o džamijama i o polumesecu, a setiće se također, kako to nije bilo baš ni malo u rukavicama. Kolike samo pesme Zmajevu i Jakšićeve odišu osvetnim gnjevom protiv „krvoločnih“ i „zverskih“ Turaka, a isto to bilo je i u pripovetkama Vladana Đorđevića, dramama Matije Bana i radovima mnogih drugih. Ovde su navedeni samo prvi i najznačajniji predstavnici naše knjige. Takav način pisanja dostigao je svoj vršak za vreme bosansko-hercegovačkoga ustanka, srpsko-turskoga, crnogorsko-turskoga i rusko-turskoga

Zbog svega ovog ni najmanje ne čudi da će prvi Zulfikarpašićevi i Balićevi kritički radovi o onom što su suštinski aspekti politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u književnom djelu Ive Andrića ubrzo izazvati i pojavu niza drugih sličnih radova. A upravo u ovom kontekstu, i to ponovo u *Bosanskim pogledima*, u augustovsko-septembarskom dvobroju iz 1962. godine, javlja se i tekst *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* autora koji je potpisan pseudonimom „M. H. Stupac“. Riječ je o pseudonimu Alije Nametka, kojim je, kao ranije politički progonjeni pisac, Nametak nastojao prikriti svoj identitet i izbjeći probleme s jugoslavenskim komunističkim režimom, u čemu, međutim, nije uspio, pa su ga u međuvremenu istražni organi razotkrili i pozvali „na odgovornost“ zbog ovog teksta, kako će to kasnije Nametak opisati u svojem *Sarajevskom nekrologiju* (usp. Nametak, 1994). U samom tekstu (koji je, inače, autor za objavljivanje prvo ponudio *Glasniku* Visokog islamskog starješinstva u Jugoslaviji, ali je tu odbijen baš iz bojazni zbog mogućih problema s komunističkim vlastima), a svjestan upravo ovih mogućih problema, Nametak vrlo oprezno kritizira Andrićev roman *Na Drini ćuprija*, iskazujući i pohvale, a tek diskretno, u naznakama ukazujući na ono što i on vidi kao probleme Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana:

Mi smo ponosni na činjenicu da je jedan jugoslavenski književnik dobio ovo najviše svjetsko priznanje. Kao Bošnjaci ponosni smo također činjenicom da je taj Nobelovac iz naše sredine, da su gotovo sva njegova djela iz života Bosne, a kao muslimani ponosni smo činjenicom da tako reći nema ni jednog Andrićeva djela s bosanskom tematikom a da nema u njemu muslimanstva, koje on doduše poistovjećuje s turkstvom, i da se samo po sebi razumije da nema i ne može biti Bosne bez muslimanstva. Kroz Andrića je progovorila duša bosanskog rajetina, četiri vijeka eksploatiranog od turskog okupatora i domaćeg polufeudalca, ali Andrić nije propustio da mu pokoji bosanski turčin (musliman) bude i pozitivan lik. (Stupac, 1962: 234)

Mada to iz opreza ne kazuje direktno, i Nametak, dakle, reprezentaciju Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom djelu kritizira i zbog

rata. Građe je bilo dosta: valjalo je samo izmisliti kakav strašan događaj, dovesti čitaocu pred oči nekoliko četa Turaka krvavih očiju, s handžarima i dugim puškama, valjalo je ispaliti nekoliko hitaca, saseći – naravno sve na papiru – nekoliko majki i nevine dece, prikazati tamnicu, vešala, pa eto ti gotove krasne pesme, pripovetke, ili već što ti hoćeš, iz života potlačene raje. Posao ne toliko težak, koliko blagodaran. Ele, beše toga dosta.“ (Šumonja, 1887: 334–336)

izjednačavanja bosanskih muslimana s Turcima, odnosno zbog na ovaj način ostvarenog impliciranja njihova „turskog grijeha“, a posebno zbog pretežno negativne predodžbe o bosanskim muslimanima kod Andrića jer, kako to oprezno kaže Nametak, „Andrić nije propustio da mu pokoji bosanski turčin (musliman) bude i pozitivan lik“, a što praktično znači da je većina negativna. No, središnje mjesto Nametkova rada jeste jedna od najupečatljivijih scena u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* – glasovita scena nabijanja Radisava na kolac na početku romana, odnosno prilikom početka izgradnje drinske ćuprije. Nametak, naime, otkriva moguću Andrićev predložak za ovu scenu, pri čemu se ispostavlja da ona nije preuzeta iz bosanske povijesne stvarnosti o kojoj Andrić piše u romanu, nego je riječ o prikazu nabijanja na kolac jednog arapskog seljaka „koga je ubio Napoleonov opunomoćeni general za Egipat, Kleber“, kako će to Nametak kasnije dodatno pojasniti u *Sarajevskom nekrologiju* (Nametak, 1994: 131), a o čemu je Andrić mogao čitati u članku *Primjer francuskog divljaštva – Mučenička smrt Sulejmana el-Halebije* objavljenom u *Sarajevskom listu* 1915. godine:

Pošto je Sulejmanova jedna ruka posve izgorjela, tako da je ostala sama kost, počela se pripremati operacija za nasadivanje na kolac.

Na zemlji je stajao jedan kolac od sedam-osam stopa duljine. Dok je Bartolomeo Sera svojim bodežom oštrio vrh kolca, Sulejman je stajao posve ravnodušno. Njegova je desna ruka bila posve izgorena i pretvorena u ugljen.

Krvnik ga povali na tle i razreže mu nožem veliku ranu na tragu. Poslije približi kolac ovoj rani i počne ga jednim maljem utjerivati u tijelo. Kad mu je kolac dospio u prsa, zaveže mu ruke, digne ga u zrak i zabije u zemlju.

Dok se ova grozna kazna vršila, bijedni mladić, osim što se nije tužio, nije od sebe davao ni glasa. Naravno da mu je duša gorjela i da je osjećao najžešću bol, ali mu se na licu moglo vidjeti da ovo nije htio da oda. Kad je dignut u zrak, pogleda na narod, visokim glasom izrekne „Kelimei-šehadet“ (svjedočanstvo da je Bog sam jedan) i zamoli, da mu se donese vode.

Jedan vojnik koji je čuvao stražu kod koca htio mu je ispuniti želju. Bartolomeo Sera mu to zabrani rekavši:

„Šta to činiš? Ako mu dadneš vode, odmah će krepati!“

Sulejman je na uspravljenom kocu živio četiri sata. Gdjekada je učio neke citate iz Kur’ana, a pogled je upro u nebo. Da se iza odlaska Sera-a stražar nije smilovao i dao mu vode, možda bi još nekoliko sati živio.

Sulejman je umro čim je popio vodu. Iza njegove smrti otvoreno mu je bodežom na tijelu petnaest rana. Glava mu je pala na lijevo rame i tako je na kocu ostavljen četrdeset i osam sati.

Sulejmanov je kostur očistio vojnički kirurg Larrey i onda je otpremljen u Pariz da se izloži u Muzeumu. (Stupac, 1962: 235)

Nakon što je naveo ovaj prikaz nabijanja na kolac arapskog seljaka Sulejmana el-Halebije preuzet iz *Sarajevskog lista* iz 1915. godine, Nametak u nastavku navodi i ekvivalentnu scenu iz Andrićeva romana *Na Drini ćuprija*, a odmah potom piše i sljedeće:

Bilo je čitalaca „Na Drini ćuprije“ koji su nakon čitanja ovog opisa, kome u nastavku slijedi niz daljnjih jezivih pojedinosti, odložili djelo i nisu ga mogli dalje čitati, a šteta je za njih, jer nije cijelo djelo puno ovakvih grozota. Ono zaista ima majstorskih opisa, savršeno dobrih psiholoških meditacija koje su često zaokupljale svakog čitaoca kao običnog čovjeka, koji su isto onako misli kao i junaci Andrićevih romana, ali nisu književnici i nisu zabilježili te meditacije.

I dok je Andrić u Beogradu majstorski klesao lik Radisava i detaljisao njegovo nabijanje na kolac na skelama započete ćuprije na Drini, u ne preveć velikoj udaljenosti od Višegrada nabijaju četnici, u proljeće 1942., na kolac Sarajliju Mustafu Dovađžiju:

„Druga Mustafu Dovađžiju više nismo vidjeli. On je časno ispunio svoj zadatak. Povezao je drugove u Sarajevu i pomogao da se obnovi partijska organizacija. Na povratku iz Sarajeva on je išao preko položaja Crnovrškog bataljona koji se u međuvremenu bio odmetnuo od nas i prešao u četnike, što Dovađžija nije znao. Oni su ga uhvatili i živa nabili na kolac. Tako je mučeničkom smrću poginuo ovaj hrabri sarajevski proleter.“ (Stupac, 1962: 236)

Citat koji na kraju ovog dijela svojeg teksta donosi Nametak jeste svjedočenje o tragičnoj smrti sarajevskog partizana Mustafe Dovađžije koje Nametak preuzima iz knjige *Zapisi iz oslobodilačkog rata* (1950) Rodoljuba Čolakovića, jedne od posebno važnih ličnosti partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i prvog predsjednika Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine nakon rata, odnosno uopće visokog partijskog i političkog funkcionera u komunističkoj Jugoslaviji. Nametkov cilj, pritom, sasvim je jasan, kao što je jasno i ono što Nametak nastoji kazati uza sav oprez u ovoj delikatnoj stvari: Glasovita scena u Andrićevu romanu povijesno je nečinjenična i netačna – ona se ne temelji na povijesnim izvorima

o zvjerstvima domaćih „Turaka“ – bosanskih muslimana nad Srbima, već je, naprotiv, riječ o zvjerstvima počinjenim nad muslimanima, kako u dalekom arapsko-islamskom svijetu u vrijeme njegove zapadno-evropske kolonizacije, tako i u Bosni, između ostalog i u Drugom svjetskom ratu, kad su na najmonstruoznije načine ubijani posebno muslimani iz istočne Bosne, pa tako i iz okoline Višegrada. Previđanje ove povijesne istine Nametak prigovara Andriću, istina implicitno, tj. izvodima iz povijesnih izvora i njihovom očitom nepodudarnošću sa svijetom Andrićeva književnog djela, što sugerira i sam naslov Nametkova rada – *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca*, gdje je upravo kao sržni problem istaknut problem nepodudarnosti priče i stvarnosti. Uz ovo, Nametak, također implicitno, upućuje i na problem recepcije ovakvog Andrićeva književnog svijeta, pri čemu je problem povijesne nečinjeničnosti kod Andrića jedan od razloga i negativne recepcije Andrićeva književnog djela kod bosanskih muslimana. Upravo, naime, na ovakvo što Nametak vješto ukazuje i spominjanjem onih čitalaca Andrićeva romana „koji su nakon čitanja ovog opisa, kome u nastavku slijedi niz daljnjih jezivih pojedinosti, odložili djelo i nisu ga mogli dalje čitati“ – to su, zapravo, oni čitaoci koji kod Andrića kao tobože vlastite zločine prepoznaju ne zločine kojima su pojedinci iz njihove zajednice stvarni izvršitelji već, sasvim suprotno, upravo zločine kojima je njihova zajednica realna povijesna žrtva. „Htio sam da dokažem da nabijanje na kolac nije samo ‘privilegija’ Turaka, primitivaca, nego da su i ‘kulturni’ Francuzi to isto radili, pa da su i romanijski četnici nabili na kolac Mustafu Dovađžiju, partizanskog kurira iz Sarajeva“ – dodat će kasnije Nametak u *Sarajevskom nekrologiju* (Nametak, 1994: 131), pri čemu sam svoj rad završava sljedećim riječima:

U doba plastizirajućeg mučeništva alžirskog naroda, koje ne traje samo sedam posljednjih godina nego stotinu i trideset godina, naišli smo u starim novinama na gornji „Primjer francuskog divljaštva“, koji nas je odmah podsjetio na citirano poglavlje Andrićeve „Ćuprije“ i uvjerio koliko u to da i velik književnik može pasti pod utjecaj neznatnog novinskog reportera, toliko i u urođeno praiskonsko krvožedno zlo u čovjeku (ne daj, Bože, da je u svakom!), pa bio on Turčin (Azijat ili Balkanac) ili turčin (musliman Bosanac), hrišćanin ili Europejac ili pak Francuz – nosilac kulture i civilizacije na obojenim kontinentima. (Stupac, 1962: 236)

Uz to što još jednom podsjeća na dotad nepoznati Andrićev izvor i inspiraciju za glasovitu scenu nabijanja Radisava na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*, Nametak, dakle, aludira i na i u njegovo vrijeme aktuelnu borbu muslimanskog svijeta za oslobođenje od zapadno-evropskog kolonijalizma, ali i

na ono što su upravo tipične saidovske orijentalističke ili kolonijalne zapadno-evropske stereotipno-negativne predstave o muslimanima, a koje kao takve nemaju vezu sa stvarnošću koliko upravo s kolonijalnim i orijentalističkim pogledom na muslimanski svijet, dok su suštinski vezane za zlo u čovjeku, ma ko on bio. Stoga se i kod Nametka aktualizirala u osnovi bošnjačka postkolonijalna pozicija u razumijevanju sebe i svijeta oko sebe, pa je i Nametkov kritički pristup Andrićevu književnom djelu i njegovim reprezentacijama Bosne i bosanskih muslimana također suštinski dio tradicije postkolonijalnog mišljenja kod Bošnjaka. Štaviše, uz Adila Zulfikarpašića, a posebno Smaila Balića, Nametak je među prvima koji će problem negativno-stereotipnih predstava o Bosni i bosanskim muslimanima u Andrićevu književnom djelu diskretno, ali realno staviti upravo i u ovaj širi kontekst kolonijalnog zapadno-evropskog orijentalizma u saidovskom smislu riječi, sve to uz također diskretno, ali isto tako realno upućivanje i na konkretne probleme u recepciji Andrićeva književnog djela u bošnjačkom kontekstu. Upravo i zato, i rad *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* Alije Nametka ima važno mjesto u povijesti kritičkih reakcija na politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u književnom stvaranju Ive Andrića, pa bi se kao takav trebao i razumijevati, pri čemu također jeste i jedan od značajnih priloga za širi uvid u ono što je „arhiv“ Andrićeva književnog djela.

3.

Prvi kritički radovi o književnom djelu Ive Andrića koji se od početka 1961. godine javljaju u *Bosanskim pogledima* ukazali su, dakle, na suštinu problema politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića, i to onako kako je to vidljivo iz perspektive duge tradicije bošnjačkog postkolonijalnog mišljenja, a praktično u istom ovom kontekstu i na suštinski istim osnovama javili su se i prvi opširniji ili studiozniji radovi ove vrste – „*Na Drini ćuprija*“ i „*Travnička hronika*“ od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva Šukrije Kurtovića i *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo* „*Na Drini ćuprija*“ Mustafe Mulalića.

Kad je u pitanju rad Šukrije Kurtovića, a kako to otkriva već njegov naslov, riječ je o kritičkom osvrtu na Andrićeva dva najznačajnija književna ostvarenja (mada na sličan način Kurtović referira i ostatak Andrićeva književnog djela), pri čemu je rad pisan iz perspektive koja podsjeća na sorealističku književnu kritiku, barem na prvi pogled, odnosno barem onda kad je riječ o insistiranju na ideologiji „bratstva i jedinstva“ kao eksplicitnom temeljnom polazištu. Međutim, nije, zapravo, riječ o sorealističkom čitanju Andrićeva književnog djela niti je Kurtović bio sorealistički književni kritičar, ali isto

tako Kurtović nije bio ni bošnjački nacionalist, kako se to netačno i tendenciozno tvrdi u kritici „bošnjačkog diskursa o Andriću“. Naprotiv, Kurtović je bio srpski nacionalist – deklarirani „Srbin-muhamedanac“ i jedan od angažiranih zagovornika prosrpskog „nacionaliziranja muslimana“, kao i srpski dobrovoljac na Solunskom frontu u Prvom svjetskom ratu, dok je nakon rata bio lider Muslimanske težačke stranke kao stranke upravo srpski nacionalno opredijeljenih muslimana, a što su neki od razloga zbog kojih su, inače, u srpskoj kulturi Kurtović i njegova porodica označeni kao jedna od onih porodica koje su dale „srpstvu mnogo više nego mnoge srpske pravoslavne porodice“ (Grdić, 2002). U skladu s ovakvim svojim ideološkim i političkim opredjeljenjima, Kurtović u mladosti, još kao student, 1914. godine objavljuje knjižicu *O nacionalizovanju muslimana*, u kojoj se zalaže upravo za srpsko nacionalno opredjeljenje Bošnjaka, pri čemu na samom početku piše i sljedeće:

Svjesni opasnosti po muslimanski elemenat ako radikalno ne prekinemo sa svima predrasudama i ne pođemo novim putem, koji će ga povratiti srpskom narodu, od koga su ga odijelili vijekovi i istorija, predajemo javnosti ovu knjižicu, da u shvatanja muslimana o narodnosti unesemo što više svjetlosti i što više pravilnijeg razumijevanja odnosa između vjere i narodnosti. (Kurtović, 1914)

Kurtovićeva privrženost srpstvu očigledna je i neupitna – to je ono za što je, uostalom, Kurtović i ratovao kao solunski dobrovoljac i zašto se borio u jugoslavenskoj politici između dvaju svjetskih ratova. Međutim, ova ideološko-politička pozicija ni kod Kurtovića nije anulirala onu tačku gledišta kulturalnog pamćenja i horizonta očekivanja karakterističnog za bosanskomuslimansku zajednicu, a koja se na sličan, gotovo identičan način javila i kod drugih bošnjačkih autora u drugim sličnim slučajevima ranije. Iako dokraja srpski nacionalno orijentiran, i Kurtović se, dakle, kao „muhamedanac“ osjetio ili prepoznao izvan Andrićeve perspektive, pa je i sam detektirao ono što se u suprotnoj perspektivi nije vidjelo ili se nije ni moglo vidjeti, posebno ne cjelovito, čak i u slučaju da je s druge strane postojala i potreba ove vrste, pri čemu to što i Kurtović osjeća, razumijeva i vidi u svojem čitanju Andrićevih romana jeste također ono što bi se u savremenoj postkolonijalnoj teorijskoj perspektivi odredilo kao zapadnocični i evropocentrični, orijentalistički pogled na Bosnu i bosanske muslimane. Stoga se i ovdje radi o nepodudarnosti kulturalno različitih interpretativno-recepcijskih konteksta, sebe i drugog, a kad i Andrićevo književno stvaranje kao kulturalno višestruko kompleksna književna tvorevina postaje predmetom različitih tumačenja u kontekstu dominantne ili dominantnije kulturalne matrice, s jedne strane, i kontekstu njezi-

na Drugog, odnosno onog koji se u ovom smislu više ili manje prepoznaje kao njezin Drugi, s druge strane.

Osim ovog, u svojem ranijem ideološkom i političkom angažmanu Kurtović je gorljivo radio na približavanju i bratimljenju Srba pravoslavaca i muslimana, slično kao i svojevremeno Nikola Šumonja sa svoje strane, pa je Andrićeva reprezentacija bosansko-muslimanskog svijeta Kurtoviću bila strana i neprihvatljiva i u ovom smislu, tj. na sličan način kako je to bio slučaj i kod Šumonje, a zapravo kao prepreka za uspješno srpsko „nacionaliziranje muslimana“ ili „prevođenje“ Bošnjaka u „Srbe-muhamedance“. Pritom, Kurtovićev raniji angažman na približavanju i bratimljenju Srba pravoslavaca i muslimana barem u nekim elementima korespondirao je i s jugoslavenskom ideologijom „bratstva i jedinstva“, iako, naravno, na bitno drugačijim ideološkim osnovama, pa je i u toj perspektivi Kurtoviću bilo strano i neprihvatljivo ono što je prepoznavao kao Andrićevo negativno-stereotipno predstavljanje bosanskih muslimana, odnosno kao u osnovi Andrićev orijentalizam u savremenom, postkolonijalnom smislu riječi. Također, a kako je spomenuto, prije nego je započelo objavljivanje njegova rada u emigrantskim *Bosanskim pogledima*, i Kurtović je nastojao svoj rad objaviti u komunističkoj Jugoslaviji (što se, međutim, nije desilo), a što je zasigurno bio i dodatni razlog zbog kojeg već u naslovu rada Kurtović apostrofira ideologiju „bratstva i jedinstva“, nastojeći tako ukazati i na ovu vrstu ideološkog problema u Andrićevu književnom djelu.

Dakle, ni Kurtovićev kritički odnos prema Andrićevu književnom radu ne treba niti je moguće posmatrati u kontekstu bošnjačkog nacionalizma ili islamizma, odnosno neke iracionalne netrpeljivosti i mržnje prema Andriću lično, niti u kontekstu nekog drugog aspekta koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ pripisuje u ovom smislu, a otud ni u kontekstu nekog „tendencioznog“ i „pogrešnog“ čitanja Andrićeva književnog djela. Naprotiv, to je i ovdje prije svega kontekst povijesti bošnjačkog u osnovi postkolonijalnog nastojanja oslobađanja od stranih, vanjskih, negativno-stereotipnih reprezentacija Bosne i Bošnjaka, ali je to u Kurtovićevu slučaju dodatno i kontekst njegova nekadašnjeg gorljivog prosrpskog ideološko-političkog angažmana, odnosno približavanja i bratimljenja Srba pravoslavaca i muslimana, a koji se kasnije, u komunističkoj Jugoslaviji, kod Kurtovića reflektirao i u ideologiji jugoslavenskog „bratstva i jedinstva“. Kurtovićeva kritička recepcija Andrićeva književnog djela stoga je daleko, čak na sasvim suprotnoj strani od bošnjačkog nacionalizma ili islamizma koji mu se redovno netačno pripisuju u kritici onog što se predstavlja kao bošnjačka nacionalistička recepcija djela Ive Andrića. Zato upravo u smislu ovih stvarnih polazišta Kurtovićeva kritičkog pristupa Andrićevu književnom stvaranju treba razumjeti cjelinu njegova

rada, pa tako i njegov sami početak, gdje je Kurtović, zapravo, vrlo iskren onda kad piše o svojoj nevoljkosti da ukaže na probleme u Andrićevu predstavljanju bosansko-muslimanskog svijeta o kojima je ovdje riječ:

Teška srca pristupam pisanju slijedećih redaka iz raznih obzira, ali svi oni padaju pred činjenicom kad protiv bratstva i jedinstva u današnje doba griješi onako drastično Ivo Andrić, renomirani naš književnik i akademik u svojim djelima: „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“. Nekoliko sam puta počinjao i odlagao ovo pisanje uzalud čekajući da o tim djelima sa tog gledišta kažu svoju riječ pozvaniji i stručniji ljudi, a naročito nemuslimani, baš zato što je Andrić izabrao naše muslimane kao objekat za nebratsko i netačno tretiranje. To bi bilo i efikasnije i bolje za ideju bratstva i jedinstva. Zaista je pravo čudo kako je mogao onako netačno i negativno predstaviti muslimanski dio našeg naroda u dalekoj i nedavnoj prošlosti baš Ivo Andrić, koji je rođeni Bosanac, koji je odrastao u muslimanskoj sredini i koji dobro zna, kao književnik, sociolog i filozof njihovu etiku i problematiku uopšte! Andrić i dobar dio naše inteligencije ne mogu se ni danas otresti ranijih „antikvarskih“ (kako veli Škerlić) shvatanja u tom pogledu i pored naše sasvim drukčije stvarnosti, i pored nepobjedivog hoda napredne misli u svijetu, i pored drukčije današnje istorijske istine. I dok se eventualno može pravdati i shvatiti slično pisanje starih naših književnika i istoričara zbog ondašnjeg još neizgrađenog i romantičarskog shvatanja nacionalne misli, zbog oslobođenja ispod Turaka, zaista se danas ne može olako preći preko takvog pisanja. (Kurtović, 1961–1963: 135)

U nastavku Kurtović donosi detaljnu kritičku analizu niza mjesta u Andrićevim romanima *Travnička hronika* i *Na Drini ćuprija* koja su po njemu posebno problematična u smislu povijesno netačnog, odnosno negativno-stereotipnog predočavanja Bosne i bosanskih muslimana. Kurtovićev i općeniti i pojedinačni sud u vezi s oba romana jasan je i potpuno eksplicitan – povijesno netačnom i negativno-stereotipnom slikom Bosne i bosanskih muslimana Andrić u *Travničkoj hronici* „mjesto tolerancije i međusobne ljubavi, sije netoleranciju, da ne kažem mržnju među jednokrvnom braćom“, dok *Na Drini ćuprija* „još je izrazitija u tom pogledu“ (Kurtović, 1961–1963: 178), pri čemu Kurtović ističe i to da „takvo pisanje o muslimanima, ako nije vlastito uvjerenje piščevo (što bi bilo još teže za pisca) može se tumačiti samo tim što je Andrić oba ova djela pisao u doba Drugog svjetskog rata, u psihozi i političkom raspoloženju Nedićeve Srbije prema njima, u doba kada se je brisalo čak i ime jednog Osmana Đikića sa Gajretovog studentskog doma u Beogradu

(jer ni on ne može biti – Srbin), a sama se zgrada svečano osvještala crkvenim obredom, pošto se kao ‘turska’ nije osvještavala prilikom zidanja“ (Kurtović, 1961–1963: 136). Pri svemu ovom, očito, Kurtovićeve kritički prigovori Andriću, odnosno politici reprezentacije Bosne i Bošnjaka u njegovu književnom stvaranju suštinski su identični prigovorima Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića ili Alije Nametka, a zanimljivo je i vrlo indikativno i to da i Kurtović eksplicitno upozorava na dugu tradiciju u osnovi orijentalističkog pogleda na Bosnu i njezin svijet, s čim u vezi posebno naglašava nacional-romantičarski diskurs ove vrste te kontekst „oslobođenja ispod Turaka“. Stoga je jasno da se i kod Kurtovića radi, zapravo, i o nastavku bošnjačkog postkolonijalnog razumijevanja koje je započelo znatno ranije, uz istaknute specifičnosti vezane i za njegovu raniju prosrpsku ideološko-političku orijentaciju.

Uz niz drugih primjera, a onda kad je riječ o *Travničkoj hronici*, Kurtović posebno fokusira i, kako kaže, „jednu odvratnu i nemoguću scenu u vezirskom konaku, priređenu naročito za strane konzule“, gdje „Turci“, tj. bosanski muslimani, istresaju iz vreća krvave i već smrdljive noseve i uši raje (među njima uši i noseve djece i žena) koje su poklali negdje na saboru pored crkve“, a onda na sljedeći način nastavlja o Andrićevo oblikovanju ove scene:

Da ostavi što dublji utisak radi te ogavne scene kod čitaoca, on opisuje razumljiv očaj čovjeka, francuskog konzula, njegovo strahovito uzbuđenje i uzvik: „Da li će se ovaj svijet ikada probuditi i kultivisati?“ Kao odjek i odgovor na ovo pitanje izbijaju ispod Andrićevog pera ove čudovišne i karakteristične riječi: „Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi! Tako rade najbolji među njima.“ (Kurtović, 1961–1963: 147)

Kurtović dalje piše da je ovakvo mišljenje karakteristično i „za čitavo djelo Andrićevo kad opisuje muslimane“, pri čemu odmah u nastavku napominje i sljedeće:

Sve da je Andrić i našao neki trag u konzulskim izvještajima o tome jasno je (i po mjestu gdje se je ta scena odigrala, i po glupoj pretpostavci i da se time ne može postići pozitivno mišljenje o turskoj snazi) da su ti izvještaji izmišljeni i da su imali političku tendenciju – potrebu hitnog „oslobođenja“ Bosne okupacijom neke od zapadnih sila, odnosno podjele Turske prema ondašnjoj koncepciji rješenja tzv. Istočnog pitanja u Evropi. Međutim, karakteristično je i to da je pisac upravo taj pasus objavio u „Politici“ kao reklamu i kao karakteristikum tog djela pred štampanje, odmah iza oslobođenja – dakle u doba kada je u Beogradu,

uslijed poznate propagande i akcije internacionalnih klerofašista da što više krvno zavade Srbe pravoslavne sa muslimanima, još vladalo kod izvjesnih krugova uvjerenje da su muslimani, „taj neprosvijećeni i varvarski bosanski svijet“ [...] krivi za progone Srba pravoslavnih u Bosni. (Kurtović, 1961–1963: 147)

Uz svoju specifičnu bosanskomuslimansku poziciju čitanja, odnosno druge istaknute specifičnosti njegove čitalačko-recipientne perspektive, Kurtović, očito, Andrićevo pisanje razumijeva i s obzirom na ono što je osobeni kontekst njegove produkcije, uzimajući u obzir i različite šire diskurse Andrićeve vremena, tj. ono što su kolanja različitih „društvenih energija“, a čega nije pošteđena ni književnost sa svojim reprezentiranjem stvarnosti, kako će to npr. u posljednjoj trećini 20. st. pokazati i različite savremene književne teorije, a posebno onaj pristup književnosti za koji se zalaže i tzv. novi historicizam (usp. npr. Greenblatt, 1988; Kodrić, 2010). Slično kulturalnom materijalizmu, a onda i postkolonijalnoj teoriji i kritici ili imagologiji te drugim opcijama unutar savremenog književnoteorijskog okvira, upravo novi historicizam na vrlo važan način upozorio je i na prisutnost ideologije u književnom tekstu, odnosno na vezu književnog teksta i drugih, pa tako i ideoloških diskursa kao njegovih „kotekstova“ itd., uključujući i složene probleme politike književnih reprezentacija izvan književne realnosti, a na takvo što baš na način blizak novohistoricističkom pristupu književnosti ciljao je i Kurtović. Naravno, u Kurtovićevu slučaju riječ je samo o anticipaciji ovakvih, alternativnih načina razumijevanja književnosti, a na što je Kurtovića nesumnjivo navela i njegova drugačija čitalačko-recipientna pozicija i potreba da je objasni.

U slučaju romana *Na Drini ćuprija*, uz druge primjere, Kurtović posebno fokusira i ovdje apostrofiranu scenu vatrenog razgovora Tome Galusa s Fehimom Bahtijarevićem, naročito u dijelu Galusovih oštrih i isključivih stavova o Bahtijareviću i zajednici kojoj pripada. S ovim u vezi, a slično Andrićevim biografima, Kurtović posebno ističe da „Galus predstavlja i fizički i intelektualno samog Andrića iako on nastoji [...] da to prikrije njegovim švapskim porijeklom, i iako je poznato da je on to ime dao sebi u najranijim pripovjetkama“, pri čemu na temelju ovog Kurtović konstatira da „svoje pravo mišljenje o muslimanima i svoje tendencije prema njima otkriva Andrić najdrastičnije u dijalog dvojice studenata, Galusa i Bahtijarevića, i teoretski ih obrazlaže“, sve to i tako da Bahtijarević reprezentira i cjelinu svoje zajednice, a posebno „mišljenje i raspoloženje tadašnje muslimanske inteligencije, pa je zato u njemu ‘sve ugušeno i prigušeno’“ (Kurtović, 1961–1963: 209). U nastavku Kurtović piše između ostalog i sljedeće:

Nikakve sumnje nema da je Andrić pri izlaganju ovih svojih misli i pri donošenju ovih zaključaka mislio na muslimane kao kolektiv. To potvrđuju i gornji citati kad se analiziraju kako treba, a naročito kada se uzme u obzir da Andrić kroz cijelu svoju knjigu, zapravo kroz sva svoja djela, prikazuje muslimane, i to bez iznimke – begove i sve ostale samo u tom svjetlu. On ih i ne karakteriše drukčije nego kao orijentalce sa svim negativnim osobinama Istoka i, jednako kao i svi sljedbenici zapadnjačke rimske kulturne nadmenosti, ni on ne priznaje Istoku ništa pozitivno. Njegova je tendencija, prema ovim i mnogim drugim citatima i prema sadržini cijele knjige, toliko jasna da čitalac zaista ne može ni steći drugo uvjerenje nego ovo kako se ovdje iznosi, ma koliko Andrić ponekad formalno nastojao da prikrije ovu tendenciju i ovu svoju misao tobožnjom ljigavom ogradom, sa dvije napomene o „begovskim sinovima“ i o „klasti na umoru“. Naučno, sa sociološkog gledišta, pravi je apsurd, zapravo miriše na rasizam, kad se pripisuje cijelom jednom kolektivu osobine manjine sve kad bi one i bile tačne za manjinu. (Kurtović, 1961–1963: 220)

Kurtović nesumnjivo ispravno uočava barem elemente orijentalističkog diskursa kod Andrića, baš onako kako bi se to u savremenom teorijskom kontekstu moglo uočiti iz perspektive postkolonijalne teorije i kritike. Pritom, s ovim u direktnoj vezi, Kurtović Andriću uza sve ostalo, posebno zamjera i to što „uvijek voli da bira one teme koje postavljaju muslimane u suprotnosti sa ostalim sunarodnicima i komšijama drugih vjera, naročito – ali i vrlo upadno – sa pravoslavnim Srbima“, kao da „nema suprotnosti među samim muslimanima“, odnosno kao da nema suprotnosti „ni među pravoslavnim, ni među katolicima, iako zna da je i kod njih bilo ‘aga i begova’, spahija i Kočićevih kmetodera – pored kmetovske raje“, pri čemu ispada „kao da su suprotnostima u Bosni glavni, gotovo jedini razlog – muslimani“. „Zašto on to čini?“ – pita se Kurtović (Kurtović, 1961–1963: 220).

Nisu, naravno, sve primjedbe koje u svojem radu Kurtović upućuje na račun reprezentacijskih politika kod Andrića nužno, uvijek ili dokraja prihvatljive, pogotovo onda kad je riječ o generalizirajućim ocjenama i sl., no „na ovom mjestu ne možemo a da se ne sjetimo Andrića i njegovih slika ‘Istoka’ i ‘Istočnjaka’, koje nesumnjivo predstavljaju naš prilog zapadnoeuropskoj tradiciji ‘orijentalizma’, s karakterističnom mješavinom odbojnosti i privlačnosti“ – sud je Zdenke Lešića koji barem načelno potvrđuje opravdanost Kurtovićeva kritičkog propitivanja Andrićeva književnog svijeta na ovaj način (Lešić, 2002: 106). Istina, Kurtović fokusira uglavnom Andrićeve negativne orijentalističke stereotipe (kao i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić ili Alija Nametak), dok mu u pravilu promiču tzv. pozitivni stereotipi (kao i Zulfikarpaši-

ću, Baliću ili Nametku), koji su i dalje stereotipi bez obzira na njihov pozitivni karakter, a koji su također prisutni kod Andrića, i to također kao sastavnica njegova predrasudnog orijentalizma u postkolonijalnom smislu riječi. Tu su i drugi Kurtovićeви propusti ili nedostaci, naročito oni koji su uvjetovani činjenicom da Kurtović nije imao potpune književnoteorijske i književnohistorijske kompetencije, naročito gledano iz savremenog književnonaučnog diskursa (mada, suprotno onome kako se tvrdi, nije bio ni potpuni laik u ovom smislu – naprotiv!), no to u konačnici ne osporava njegov temeljni sud – da je Andrićeva slika Bosne i, posebno, bosanskih muslimana (i) stereotipna i da ima (i) svoje ideološke konotacije, prije svega vezane za ono što su vladajući južnoslavenski i evropski orijentalistički, a posebno „antiturski“ diskursi Andrićeva vremena, njegove tradicije i konteksta kojem pripada. Uostalom, uz vlastitu specifičnu muslimansku poziciju, odnosno druge specifičnosti njegove čitalačko-recipientne perspektive, Kurtović je svoju kritiku Andrićevih reprezentacijskih politika iznio upravo prema onom kako bi Andrićeve književne predstave mogao osjetiti, vidjeti ili razumjeti i svaki drugi tzv. „obični“ čitalac, tj. široka čitalačka publika, pri čemu treba imati na umu to da je književnost prvenstveno namijenjena baš „običnim“ čitaocima, a ne prije svega, a pogotovo ne samo književnim istraživačima kao esnafu „profesionalnih tumača književnosti“. „Čitalac zaista ne može ni steći drugo uvjerenje nego ovo kako se ovdje iznosi, ma koliko Andrić ponekad formalno nastojao da prikrije ovu tendenciju“ – kaže, konačno, i sam Kurtović. U tom smislu, a uprkos ovim i drugim mogućim pojedinačnim primjedbama, Kurtović je – cjelovito gledano – na važan i utemeljen način postavio značajna pitanja, naročito u vezi s politikama reprezentacije Bosne i bosanskomuslimanskog svijeta kod Andrića, i to ne iz razloga bošnjačkog nacionalizma ili islamizma, pri čemu je razložnost Kurtovićeve kritičkog pristupa posebno legitimna danas, u savremenom književnoteorijskom i kulturalnoteorijskom kontekstu, a naročito u onom vezanom za pitanja Drugog i Drugosti.

Slično se, pogotovo na općoj, načelnoj razini, odnosi i na rad *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* Mustafe Mulalića. Spomenuto je da je ovaj rad najvjerojatnije nastao sredinom sedamdesetih godina 20. st., ali da je sve do 2016. godine ostao neobjavljen i stoga nepoznat široj javnosti premda je jedan broj pojedinaca znao za njega i ranije, s tim da sam rad nije pisan kao samostalna studija već je riječ o sastavnom dijelu šire autorove knjige *Monografija zavičaja Mehmed-paše Sokolovića*, koja, međutim, nikad nije objavljena kao cjelina. Također, važno je istaći i to da radu u nekim dijelovima nedostaje i ona kako formalna, tako ni suštinska uobličенost koja karakterizira ranije radove ove vrste, a naročito rad Šukrije Kurtovića, što se može objasniti i činjenicom poznih godina njegova autora u trenutku kad je

rad pisan (rođen 1896. ili 1898. godine, Mulalić je u ovo vrijeme imao blizu 80 godina), pri čemu kao ovakav rad, nažalost, na momente pokazuje možda čak i pojedine naznake autorove staračke skribomanije, odnosno potrebu da se odjednom kaže „sve“ i da problem kojim se bavi ne ostane nedorečen. Ovi elementi neki su od onih aspekata Mulalićeva rada koji ga na ovoj specifičnoj razini razlikuju od radova koji mu prethode.

Pa ipak, onda kad se apstrahiraju ove njegove specifičnosti i pojedine slabosti, i kad se tako sagleda ono što je autor nastojao kazati ovim svojim radom, jasno je da ni Mulalićev rad nije utemeljen u bošnjačkom nacionalističkom ili islamističkom diskursu jer ni Mulalić nije bio bošnjački nacionalist ili islamist. Naprotiv, baš kao i Šukrija Kurtović, i Mulalić je također bio srpski nacionalist, posebno u ranijim godinama života, ali i svojevremeno žestoki kritičar onog što je po njemu anahrona bosanskomuslimanska kulturna i društvena učmalost i „orijentalna zaostalost“, kako je to između svega ostalog slučaj u njegovoj knjizi *Orijent na Zapadu: Savremeni kulturni i socijalni problemi Muslimana Jugoslovena* (1936). Naravno, i Mulalić je bio „Srbini-muhamedanac“ te angažirani pristalica prosrpske ideje i srpskog „nacionaliziranja“ Bošnjaka baš kao i Kurtović, s tim što je Mulalić otišao i korak dalje. Naime, dok se u Drugom svjetskom ratu Kurtović priključio partizanima, Mulalić se priključio četničkom pokretu Draže Mihailovića, i to vrlo aktivno, pa je, provedši cijeli rat u Mihailovićevu štabu, bio i potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta, odnosno praktično zamjenik Draže Mihailovića kao četničkog vožda, te potpredsjednik Svetosavskog kongresa pripadnika tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini koji je održan 28. januara 1944. godine u selu Ba kraj Ljiga, u Srbiji, kao svojevrsna protuteža partizanskom Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije – AVNOJ-u. Istina, navodno prema vlastitim riječima, Mulalić se četnicima priključio „u dogovoru sa beogradskim Muslimanima koji su smatrali da je u tim prilikama potrebno imati jednog svoga čovjeka u okviru Mihajlovićeve vojno-političke i ideološke struje“ (Tutnjević, 2016: 295), s tim što ne treba zanemariti ni činjenicu da je Mulalić između dvaju svjetskih ratova bio član provladine, odnosno prosrpske Jugoslovenske nacionalne stranke i da je kao poslanik s liste ove stranke ušao i u Skupštinu Kraljevine Jugoslavije.

S obzirom na ovakvo svoje ideološko-političko opredjeljenje i ovakav životni put, ni Mulalić, naravno, nije imao nikakav razlog za neku iracionalnu netrpeljivost i mržnju prema Andriću lično, niti za bilo koji drugi aspekt koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ u ovom smislu pripisuje, pa u tom kontekstu ni njegovo čitanje Andrićeva književnog djela nije „tendenciozno“ ni „pogrešno“, niti je riječ o čitanju koje se može predstaviti kao izraz bošnjačkog nacionalizma ili islamizma. Štaviše, riječ je o sasvim suprotnom, pri

čemu treba napomenuti da je i Mulalićev *Orijent na Zapadu* u osnovi knjiga s jakim orijentalističkim nabojem u saidovskom smislu riječi, tj. knjiga u kojoj, uprkos vjerovatno najboljim namjerama, i sam Mulalić višestruko reproducira brojne negativne stereotipe o Bosni i bosanskim muslimanima, odnosno muslimanima i „muslimanskom Orijentu“ uopće, posebno o Osmanskom carstvu, po čemu ova Mulalićeva knjiga u nizu svojih aspekata predstavlja i jedan od mogućih školskih primjera bošnjačkog življenja i samorazumijevanja na temelju tuđih, vanjskih, predrasudnih predstava, a sve to prije svega u kontekstu izražene drame i traume „evropeizacije“ Bosne u postosmanskom vremenu. Istina, a s ovim u vezi, moguće bi bilo pretpostaviti da je Mulalićev kritički osvrt na Andrićevo književno djelo povezan i s eventualnom autorovom svojevrsnom revizijom ranijih vlastitih ideološko-političkih stavova i uvjerenja, a što je čak i dosta vjerovatno, naročito uzme li se u obzir to da je tek nakon Drugog svjetskog rata Mulalić mogao dokraja spoznati svu strahotu četničkih zločina posebno nad Bošnjacima, odnosno svu pogubnost ideologije i politike koju je slijedio, podržavao i zagovarao. No, i ako je eventualno postojala, a vrlo je moguće da jeste, ova Mulalićeva kritička autorevizija može ići samo u prilog naglašenoj autorovoj osjetljivosti spram ideološki suspektnih koncepta, a posebno onih koji su mu i sami ranije bili svojstveni ili bliski i koje je, uostalom, spoznao i iznutra.

Sagleda li se u ovoj perspektivi, i Mulalićev rad u konačnici je dio duge povijesti bošnjačkih reakcija na negativno-stereotipne predstave o Bosni i bosanskim muslimanima, s tim što treba kazati da je Mulalićeva reakcija ipak unekoliko emocionalnija negoli je to slučaj sa sličnim radovima prije, a što je vjerovatno uvjetovano upravo i njegovom mogućom ideološko-političkom autorevizijom. U tom smislu, i kod Mulalića se javljaju suštinski isti prigovori upućeni Andrićevoj politici reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, pri čemu su mogu naslutiti i odjeci ranijih kritičkih sagledavanja Andrićeva književnog djela, a naročito rada Šukrije Kurtovića. Tako se i Mulalić poziva i na ideologiju bratstva i jedinstva, pri čemu je i kod njega moguće naslutiti reflekse onog što su i njegova ranija nastojanja približavanja i bratimljenja Srba pravoslavaca i muslimana, sve to, naravno, uz specifičnosti Mulalićeva pristupa.

I Mulalić se pita zašto je Andrićeva reprezentacija Bosne, a posebno bosanskih muslimana takva kakva jeste, pa i Mulalićevu radu kao njegovo temeljno pitanje pristaje pitanje koje eksplicitno postavlja Šukrija Kurtović: „Zašto on to čini?“ Pritom, jedna od ključnih Mulalićevih teza, odnosno jedan od njegovih ključnih odgovora, jeste i tvrdnja o Andrićevu i ličnom negativnom stavu prema islamu, tj. o njegovoj autorskoj predstavi o negativnom utjecaju islama na Bosnu, kao i o negativnoj pojavi bosanskih muslimana kao

takvih, s tim što ovaj pretpostavljeni autorov lični stav Mulalić također povezuje sa širim „antiturskim“, a zapravo antimuslimanskim stavom, posebno u srpskoj kulturi i politici i drugim diskursima vremena u kojem nastaje Andrićevo književno djelo i čiji je ono sastavni dio. Nastojeći ukazati na ovaj problem iskrivljenih, negativno-stereotipnih predstava o muslimanima i Bosni kod Andrića, Mulalić, tako, piše i sljedeće:

Ispred Andrićevog pijanog duhovnog pogleda još uvijek ovom zemljom gaze sultani Murat, Fatih, Selim sa isukanim sabljama, a iza njih nose kadije svoje aršine da mjere pravdu raji, kako bi stvarnoj današnjoj raji muslimanima imao šta da predbacuje, da ih opanjkuje. Andrić kroz svoje književno djelo gura nemuslimansku omladinu u jednu isključivost, koja sa idejama Dvadesetoga Vijeka nimalo ne harmonira. I drugi srpski pisci (ukoliko su inspirisali Andrića), na primjer Bora Stanković, slikali su ljude svoga kraja također zaražene dekadencijom Orienta, ali su u tom prikazivanju otkrivali dubine psihologije dekadencije, da bi kroz njih pošteno navukli čitaoca na oslobođavanje od eventualnih negativnih naslijeđa. Ivo Andrić čini suprotno. On u svom regionalizmu ne traži dubinu te psihologije, nego vrši njenu kritiku, nastojavanjem da u toj deformaciji pronađe arhiuzrok Islamu. Ne traži popravku u posavremenjavanju, nego nahuškava na uništavanje tog prokletstva! Pošto je ekonomsko uništavanje u svom političkom procesu već odavno završeno, traži, kao po planu nekog zlobnog sukcesiviteta, uništenje svih spomenika koji duhovno zanečišćavaju ovu zemlju i potsjećaju na zeleni varvarizam. U prvom izdanju knjige „Na Drini ćuprija“ otvoreno je zahtijevao rušenje Sokolovićeve ćuprije na Drini, pa makar što je remek djelo mostovne gradnje uopšte. (Mulalić, 2016: 280–281)

Mulalića, očito, muči Andrićeva politika reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, pa se, tragajući za odgovorima na pitanje zašto je ona takva kakva jeste, bavi i Andrićevom biografijom, pri čemu, uz niz drugih pojedinosti, navodi i primjer Andrićeva odgovora Niki Miroševiću Sorgi, njegovu prijatelju i kolegi iz diplomatskih dana u staroj Jugoslaviji koji je Andriću posvetio pjesmu *Kairski bazar* (inače imagološki vrlo složenu, s jakim antimuslimanskim stavom), a povodom koje Andrić u odgovoru Sorgi 1955. godine piše i sljedeće:

Hvala na poslatim knjigama. Naročito me veseli Tvoja lepa zbirka pesama, u kojoj ima i jedna posvećena meni. Lepo je da se sećaš starog druga i kolege! Mene takođe ova sredina, smrada, loja, lenosti i pokva-

renosti sljedbenika ARAPSKOG VARALICE guši, pa sam više u Beogradu nego u Bosni... (Mulalić, 2016: 286–287)

Baveći se Andrićevom biografijom, odnosno vezom Andrićevega života i njegova književnog djela, Mulalić posebno naglašava Andrićeve ideološko-političke, ali i lične identitetske zaokrete, u čemu vidi i Andrićev izraženi oportunistički, ali i neke od širih razloga za njegovu negativnu sliku Bosne i bosanskih muslimana. Upravo u ovom smislu, a na temelju i činjenice da je Andrić vrijeme Drugog svjetskog rata proveo u okupiranom Beogradu pišući i svoje velike romane, Mulalić politiku reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* vezuje direktno i za politiku kvislinške srpske vlade Milana Nedića. Riječ je, dakle, o stavu sličnom ranijim stavovima Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića, Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, pri čemu Mulalić sad piše sljedeće:

Po svemu sudeći, kako je to djelo najprvobitnije izgledalo, trebalo je da se objavi ta haranga protiv bosanskih muslimana za Nedićeve vlade. To jest, da po nekoj misiji, koju dosljedno obavlja i drži u najstrožijem diskretu, trebalo je da se sva ustaška krvoprolića protiv Srba prebaci na muslimane, na njihovu stvarnu i istorijsku odgovornost. Trebalo je da se probudi još nezapretane ugarke Kosova. Samo ako se pod povećalom pročita jedan pasus iz prvog izdanja te „svjetske“ knjige, doći će se do te potvrde. Radisava je Andrić u ime „Turaka“ nabio na kolac i, nabijenog ga je uspravio na ćupriji. Nabijeni Radisav živi tri dana i više: „Turci“... „Turci“... Iza tog groznog povika „Turci“, koji je odjek njegove psihe, stavio je Andrić zvjezdicu, pa je pod asterizacijom objasnio: da Radisav ne misli na Turke Anadolce, jer su to kulturna i ugledna gospoda, nego da Radisav misli na bosanske „Turke“, koji ni po samoj knjizi nemaju nikakve veze sa gradnjom, izuzev ako su kao i Radisav argatovali. (Mulalić, 2016: 276–277)

Mulalić, također, upozorava i na još širi zapadno-evropski negativni stav prema islamu, odnosno na ono što je, govoreći savremenim rječnikom, zapadno-evropska, orijentalistički stereotipna islamofobija, pa u tom smislu u nastavku piše i sljedeće:

Za izvršenje svoje „književne“ misije Andrić je posvetio Srbiji svoje remek-djelo „Na Drini ćuprija“, koje mu je ovjencalo glavu zlatnim vijencem i oreol savremenog sveca. A Evropi, koja je pravilno shvatila njegovu misiju, posvetio je „Travničku hroniku“. Odabrao je svoje

rodno mjesto Travnik i mjesto svoga djetinjstva Višegrad, da u njima odigra krstašku vojnu kao Fridrig Barbarosa u književnosti. (Mulalić, 2016: 285)

Mulalića, pri svemu ovom, baš kao i ranije Šukriju Kurtovića, posebno muči ono što vidi kao posljedice Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana po međusobne odnose Srba pravoslavaca i muslimana, s jedne strane, te ono što je u ovakvim uvjetima položaj muslimanske zajednice kao takve, s druge strane. Stoga piše i da je Andrić „u muslimanima pronašao baš ono što je neljudsko i animalno, jer je to njegovoj misiji potrebno, da jedan dio našeg naroda, pun duše i istančanog osjećanja za pravdoljublje, kao što je to srpski narod, baš u vremenima ustaškog bratoubilaštva navuče na težnje za genocidom muslimana, jer su bili prepreka da se u Bosni ne izvrši potpuno biološko istrebljenje pravoslavnih Srba“ (Mulalić, 2016: 281). U istom kontekstu, a također slično kao Kurtović prije, Mulalić upozorava i na problematičnost Andrićeve književnog djela s obzirom na ideologiju „bratstva i jedinstva“ te ističe da „radi se samo o tome da se u interesu bratstva i jedinstva onemogućiti daljnji hipnotički uticaj te vrste književnosti, jer je destruktivan“ (Mulalić, 2016: 278).

Važno je napomenuti i to da se i Mulalić, jednako kao i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić i Šukrija Kurtović prije njega, posebno osvrće na Andrićevu doktorsku disertaciju, gdje je, kako kaže, Andrić „otpočeo bombardovanja kula, čardaka, džamija, tekija, medresa, imareta, karavansaraja, ćuprija i sahatkula“ (Mulalić, 2016: 282). Pritom, posebno je zanimljiva Mulalićeva recepcija Andrićeve pristupa liku Alije Đerzeleza – lik jednog od ključnih bošnjačkih epskih junaka Andrić je preselio „iz oblaka legende na zemlju“, s čim se Mulalić ne može složiti, baš kao što, npr., to ranije nisu mogli ni nominalni „Hrvat-musliman“ Husejn Dubravić Đogo ili nominalni „Srbin-muhamedanac“ Hamza Humo u slučaju pristupa Đerzelezovu liku u drami *Starina Novak* Mihajla Mirona 1927. godine (Podhumski, 1927: 253–254; H. H., 1927: 362):

Pokušao je da pred vizionarskim okom današnje omladine obori legendarnog junaka sa njegovog piedestala. Smislio je da najprije njega izbije iz vizije narodne maštovitosti učinivši ga ludakom, jadnikom, nesimpatičnim ušljivkom namazanim lojem, siledžijom, ondašnjim huliganom, kako bi i samim muslimanima prekinuo nit prošlosti, prekinuo izvore njihove ponositosti, a time ih onespobio za svaki otpor samoodržanja. Tako je aistorički projicirao Đerzelez Aliju na savremenom ekranu, da se i sami muslimani postide u šta su vjerovali, čime su se ponosili i šta im je bodrilo duh. (Mulalić, 2016: 282–283)

Na osnovu ovih i ovakvih primjera, odnosno ovakvog razumijevanja reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom djelu kao cjelini, Mulalićev konačni zaključak sasvim je nedvojbena i jasan – „Može samo da se vjeruje: da je tako lažno prikazivanje muslimana i naših pitoresknih kasaba smišljeno i plansko“ (Mulalić, 2016: 284). Zato se Mulalić i čudi da je ovakvo Andrićevo književno djelo moglo biti nagrađeno Nobelovom nagradom jer ovom nagradom, koju je Alfred Nobel kao izumitelj dinamita ustanovio „za umirenje svoje savjesti“, „treba da se nagrađuju učenjaci, borci za mir i književnici koji otvaraju nove epohe, nove vidike i pokreću nove ideje za blagodati čovječanstva“, a Andrićevo književno djelo takvo – nije. Naprotiv, to je djelo „puno neobjektivnosti, puno historijske netačnosti i podmetljivosti, puno vjerske intransigentnosti i duhovnog i psihičkog pripremanja sa stvarnošću neupoznate savremene generacije da narušava mir u nacionalnoj regiji, i to sve u vrijeme kada kultura i duh Svijeta teži osvajanju Kosmosa“ (Mulalić, 2016: 279). O odluci Švedske akademije da Andrić dobije Nobelovu nagradu za književnost Mulalić, stoga, također piše i sljedeće:

Da li je švedske akademike opčinila šarena razgovorljivost Andrićevog djela, pa je u njoj i u Karađozu njegovog nerealnog realizma otkrila vrhunsku književnu vrijednost? Ili je baš u regionalnosti Andrićevog herojstva u borbi sa „Turcima“ da očisti Bosnu od Islama, vidjela misiju koju treba nobelovski nagraditi kao književni san, ili kako Velibor Gligorić kaže, „kao intuiciju dalekovide koncepcije“? Možda je baš ovo bilo presudno pošto Šveđani nisu nikada imali iskustva sa „Turcima“, pa su Andriću povjerovali: da Islam koči duhovni život, i da njime sva Bosna zaudara na loj, a ne na pauperizaciju tog autohtonog elementa islamske vjere, koju je otpočela Austrija odmah poslije okupacije 1878. godine. Ipak je čudnovato: da švedski akademici nisu mogli da sagledaju odistinsku Bosnu u kojoj više nema turskih Babaroga i da se izdignu na svoju švedsku kulturnu visinu, iznad ovih naših savremenih „srednjih vjekova“: prozelitizma, netolerancija i vjerskih intransigentnosti. (Mulalić, 2016: 284)

Pri svemu ovom, očito je da uprkos pojedinačnim specifičnostima Mulalićeva recepcija Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana suštinski ne odstupa od ranijih kritičkih razumijevanja Andrićeva književnog djela kod Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića, Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, ali ni od drugih, još ranijih kritičkih čitanja ove vrste, u povodu formalno drugačijih, a suštinski istih ili sličnih pojava negativno-stereotipnog predstavljanja Bosne i bosanskih muslimana, uključujući i spomenuti primjer

također „Srbina-muhamedanca“ Hamze Hume ili „Hrvata-muslimana“ Husej-
na Dubravića Đoge i njihove recepcije drame *Starina Novak* Mihajla Mirona
iz 1927. godine. Iako je i sam bio srpski nacionalno orijentiran, čak toliko da
se priključio četničkom pokretu Draže Mihailovića, i Mulalić se, dakle, kao
„muhamedanac“ osjetio ili prepoznao izvan Andrićeve perspektive, baš kao
prije njega Šukrija Kurtović, ili baš kao što se Humo našao izvan perspektive
Mihajla Mirona. Stoga je, jednako kao i njegovi prethodnici, i Mulalić detekti-
rao ono što se u suprotnoj perspektivi nije vidjelo ili se nije ni moglo ni vidjeti,
naročito ne u potpunosti, pa i ono što i Mulalić osjeća, razumijeva i vidi u
svojem čitanju Andrićeva književnog djela jeste također ono što bi se u savre-
menoj postkolonijalnoj teorijskoj perspektivi odredilo kao zapadnocentrični i
evropocentrični orijentalistički pogled na Bosnu i bosanske muslimane. Zato
se i kod Mulalića, jednako kao i kod drugih autora ove vrste prije njega, ta-
kođer radi o nepodudarnosti kulturalno različitih interpretativno-recepcijskih
konteksta, a kad se i Andrićevo književno stvaranje kao kulturalno višestruko
kompleksna književna tvorevina različito razumijeva unutar različitih kontek-
sta, odnosno u kontekstu dominantne ili dominantnije kulturalne matrice, s
jedne strane, i kontekstu njezina Drugog, ili onog koji se u ovom smislu više
ili manje prepoznaje kao njezin Drugi, s druge strane.

S obzirom na ono što su Mulalićeve biografske činjenice i ukupni nje-
gov ideološko-politički profil, jasno je da ni kod Mulalića nije niti može biti
riječi o bošnjačkom nacionalističkom ili islamističkom čitanju književnog dje-
la Ive Andrića već je, naprotiv, i u Mulalićevu slučaju riječ tek o drugačijoj i
specifičnoj perspektivi iz koje se Andrićevo književno djelo razumijeva. Istina,
Mulalić je, očito, posebno bio osjetljiv na pitanja u vezi s reprezentacijom isla-
ma i uopće muslimana kao takvih, no takvo što ne govori u prilog bilo kakvom
islamističkom diskursu kod Mulalića, već se, po svemu sudeći, radi o naročitoj
autorovoj osjetljivosti u ovom smislu baš s obzirom na njegovu izrazitu raniju
predanost srpskoj nacionalnoj ideji, odnosno onom kontekstu i onoj ideologiji
u kojoj su negativno-stereotipne predstave upravo o islamu i muslimanima bile
posebno izražene, naročito u okvirima srpske nacionalne desnice i četničkog
pokreta. A za ovu Mulalićevu osjetljivost posebne vrste treba imati sluha.

Naravno, sve to neće reći da se i Mulaliću, jednako kao i njegovim
prethodnicima, ne mogu i objektivno prigovoriti manje ili veće slabosti u ra-
zumijevanju izrazito složenih pitanja s kojima se uhvatio u koštac – jer, narav-
no, mogu. No, nijedan ovaj i ovakav nedostatak Mulalićeva rada ne može
osporiti činjenicu da je i jedan takav autor kakav je bio Mulalić imao potrebu
da upozori na probleme ili barem otvorena pitanja koja se javljaju pri recepciji
Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u njegovu književ-
nom djelu. Jer, ako je i Mulalić u Andrićevu književnom djelu osjetio, vidio i

barem pokušao analitički detektirati izvjesne probleme ili otvorena pitanja u vezi s onim što je slika Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića, to je ipak nešto što zavređuje makar oprez i pažnju i što u konačnici navodi na pitanje zašto se jedan četnik kakav je u Drugom svjetskom ratu bio Mulalić ipak osjetio kao Andrićev Drugi?!

4.

U potezu od Adila Zulfikarpašića i Smaila Balića, preko Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, pa do Mustafe Mulalića u bošnjačkom kontekstu provlači se, dakle, jedno drugačije, alternativno razumijevanje književnog djela Ive Andrića, i to prije svega u vezi s onim što je politika reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom stvaranju. Zulfikarpašić, Balić, Nametak, Kurtović i Mulalić, međutim, nisu ni izbliza bili identični, pa ni slični ni po svojim ideološko-političkim uvjerenjima ni po svojim životnim putevima, čak su se njihovi putevi u ovom smislu i dijametralno razilazili: Zulfikarpašić je bio komunist još prije Drugog svjetskog rata, tj. već od dječaćkih godina, u ratu partizan, a onda i komunistički funkcioner, da bi ubrzo postao politički emigrant i oštar kritičar jugoslavenskog komunističkog režima, Balić se u Drugom svjetskom ratu posvetio prvenstveno studiju, te studira islamologiju, arabistiku, turkologiju i filozofiju u Beču, Leipzigu i Breslau (Wrocławu), Nametak se u procesima „nacionaliziranja muslimana“ okrenuo na hrvatsku stranu, pa je „Hrvat-musliman“, a u ratu je vezan za tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, dok su se Kurtović i Mulalić kao prijeratni „Srbi-muhamedanci“ u ratu našli na posve suprotnim stranama – jedan u partizanima, a drugi u četnicima. No, ono što ove toliko različite ličnosti i njihove sudbine povezuje jeste, naravno, i neupitna pripadnost bosanskomuslimanskoj zajednici, ali – mnogo više od toga – i nastojanje da baš prije svega iz specifične pozicije ove zajednice ukažu na ono što može biti problem u recepciji Andrićeva književnog djela, posebno kod Bošnjaka, ali i šire. Svi oni kod Andrića prepoznali su se kao njegovi Drugi u postkolonijalnom smislu riječi, i svi oni kao takvi krenuli su od vlastite perspektive, a došli su do takvog čitanja Andrićeva književnog stvaranja koje se u savremenom književnoteorijskom kontekstu prepoznaje i legitimira kao u osnovi dekonstrukcija ideologije orijentalizma i drugih ideoloških koncepcija u piščevu književnom radu. Jednostavno, kao Andrićevi Drugi, i Zulfikarpašić, i Balić, i Nametak, i Kurtović, i Mulalić upozorili su na problem Andrićeva književnog djela koji u suštini nije niti može biti samo bošnjački – na problem koji mogu, koji jesu i koji bi trebali uočiti i drugi, posebno ako su postkolonijalno osviješteni, ali jeste problem koji je vidljiv posebno u perspektivi Bošnjaka, odnosno u vezi s njima i Bosnom kod Andrića.

Također, uprkos brojnim sličnostima, čak gotovo identičnostima u nekim aspektima, a koje su kao takve posebno indikativne i simptomatične, između Zulfikarpašićeva, Balićeva, Nametkova, Kurtovića i Mulalićeva čitanja politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića postoji i nemali broj više ili manje važnih razlika, a zahvaljujući kojima ni ovaj rani, početni „bošnjački diskurs o Andriću“ nipošto nije niti može biti homogen. No, i pored tih razlika, ono što radove ovih autora povezuje jeste i njihova prirodna kontekstualiziranost ne u okvirima bošnjačkog nacionalizma ili islamizma već u okvirima više od jednog stoljeća duge tradicije onog bošnjačkog razumijevanja sebe i svijeta oko sebe koji se u savremenoj književnoteorijskoj perspektivi prepoznaje kao tradicija u osnovi postkolonijalnog mišljenja. Kao i drugi narodi stvarno ili simbolički kolonizirani, i Bošnjaci su u jednom trenutku počeli zbacivati kolonijalne terete, a zapravo dekolonizirati prije svega vlastitu svijest i vlastitu sliku svijeta i sebe u svijetu, i počeli su, napokon, o tome govoriti i pisati. Dio ove tradicije jeste, dakle, i ono što se pogrešno i netačno, odnosno zlonamjerno i tendenciozno proglašava bošnjačkom nacionalističkom, odnosno nacionalističko-islamističkom recepcijom književnog djela Ive Andrića, mada to, naravno, nije slučaj kod ovog fenomena, već je riječ o sasvim prirodnom i književnoteorijski legitimnom sagledavanju stanja stvari iz jedne drugačije, specifične perspektive, odnosno ovdje perspektive saidovskog Drugog. Pritom, a što treba posebno naglasiti, gledano iz povijesti bošnjačke postkolonijalne tradicije, u ovoj i ovakvoj tradiciji nije, naravno, riječ isključivo o Andriću, odnosno njegovu književnom djelu, ali Andrić jeste postao prepoznatljiv simbol u ovom kontekstu, i to prije svega zato što su s druge strane i Andrićeva ličnost i njegovo književno djelo utvrđeni kao sakrosanktne, nedodirljive vrijednosti ili kao gotovo neka vrsta fetiša.

Ni kasnija razvojna linija postkolonijalnog mišljenja kod Bošnjaka nije, stoga, mogla izbjeći bavljenje politikama reprezentacije Bosne i Bošnjaka u književnom djelu Ive Andrića, pa Mustafa Mulalić nije morao biti vidovit kad je u radu *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* uza sve ostalo konstatirao i sljedeće:

Neosporno je: da je Ivo Andrić za savremenu srpsku književnost velika akvizicija, ali je istovremeno za srpski narod još veći politički i nacionalni gubitak, koji će biti jasno uočen tek iz veće vremenske udaljenosti. Zasad, ako bi se Andrićev nobelovski krunisani književni lik, iz naše vremenske blizine posmatrao sa naivnim oduševljenjem, pored sveg opsjenjujućeg spektakla, ipak se u svoj toj maglici osvjetljenja i čaroliji dekora uočavaju neizbrisive tamne mrlje, koje diskreditiraju odluku Švedske akademije nauka. (Mulalić, 2016: 278)

Sasvim u skladu s Mulalićevim očekivanjima, posebno u bošnjačkoj ili uopće bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji pažnja se vremenom sve češće skreće na mogućnosti i drugačijeg razumijevanja nekih vidova Andrićeva književnog djela, i to upravo u vezi s Bosnom i bosanskim muslimanima. To je na svoj način još 1967. godine naznačio i Muhamed Filipović u svojem sad već glasovitom eseju *Bosanski duh u književnosti – šta je to: Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara „Kameni spavač“* (usp. Filipović, 1967), gdje će na marginama bavljenja pjesničkom zbirkom *Kameni spavač* (1966) Maka Dizdara u kontekstu onoga što naziva bosanskim duhom i Filipović također ukazati na gotovo identične probleme o kojima su pisali i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić, Alija Nametak, Šukrija Kurtović i Mustafa Mulalić, ali i pojedini nebošnjački autori. Prema Filipoviću, za razliku od poezije Maka Dizdara, književno djelo Ive Andrića, kao i nekih drugih autora, suštinski odudara od onog što je bosanski duh u književnosti jer – kako kaže – „ta djela i jesu djela srpske nacionalne literature, čiji se nacionalni duh iskazuje prije svega kao interpretacija bosanske povijesti i povijesnog iskustva bosanskog čovjeka sa stanovišta srpske nacionalne ideje, njene mitologije i interpretacije povijesti“ (Filipović, 1967: 4).

U najkraćem, počev od kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina 20. st. javljaju se i drugi radovi, naročito bošnjačkih historičara književnosti, koji u ovom trenutku barem nagovještavaju drugačiju recepciju Andrićeva književnog djela, opet, naravno, prije svega u kontekstu politike reprezentacije Bosne i Bošnjaka. Zanimljivo je da se to ponovo dešava i onda kad je riječ o Andrićevu predstavljanju sadržaja iz bošnjačke usmene književne tradicije, dakle slično ranijim slučajevima kritičke recepcije u vezi s predstavljanjem lika Alije Đerzeleza, pri čemu će sad prve savremene kritičke naznake u ovom smislu iznijeti najprije Munib Maglajlić u radu *Morići u „Đerzelezu“* (usp. Maglajlić, 1978: 13), a onda i Đenana Buturović u radu *Morići u pisanoj književnosti* (Buturović, 1983: 654–662). U suštini, i u ovim slučajevima radi se o nastojanjima da se ukaže na očite nepodudarnosti slike junaka iz bošnjačke usmene tradicije kao nekih od posebno važnih sadržaja bošnjačkog kulturalnog pamćenja uopće i njezine bitno drugačije, pa i sasvim inverzne preoblike u Andrićevu književnom stvaranju, pri čemu su i Munib Maglajlić i Đenana Buturović na svoj način primijetili u osnovi manje-više isto ono što i raniji kritičari ovakve vrste reprezentiranja vrijednosti iz bošnjačke usmenoknjiževne baštine.

U daljnjem slijedu, posebno važan pomak u kontekstu osobene recepcije Andrićeva književnog djela kod Bošnjaka dešava se prije svega kod Muhsina Rizvića, koji će, naime, u svojoj trotomnoj knjizi *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata* iz 1980. godine prvi na način savre-

mene književne historiografije cjelovitije otvoriti pitanje problema Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kao takvih (usp. Rizvić, 1980). Uz pojedine druge radove, u kojima se u manjoj ili već mjeri također razvijala bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela, na ovoj osnovi nastat će i spomenuta Rizvićeva knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu*, a potom i zbornik *Andrić i Bošnjaci* i drugi radovi, sve do Mahmutćehajićeva *Andrićevstva* i dalje, kad kritička recepcija književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji sve više se legitimira kao jedna od mogućih interpretativnih opcija, iako i dalje s brojnim osporavanjima i odbacivanjima prava Drugog na vlastito čitanje.

Izvori i literatura:

- Andrić, Ivo (1997). *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine. Sabrana dela*, knj. 18, prir. Petar Džadžić i Muharem Pervić. Beograd: Prosveta.
- Anonim (1961). „Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića“. *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 8, Beč / Zürich, 1961; citirano prema: *Bosanski pogledi: nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*, Pretisak, Stamaco, London, 1984, str. 121.
- Anonim (1962). „Ivo Andrić – nobelovac“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 11–12, Beč / Zürich, 1962; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 163–164.
- B. (1961). „Ivu Andrića treba raskrinkati“. *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 9, Beč / Zürich, 1961; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 131–132.
- Buturović, Đenana (1983). „Morići u pisanoj književnosti“. *Zbornik I. kongresa jugoslovenskih etnologov in folklorist*, ur. Janez Bogataj i Marko Terseglav. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, str. 654–662.
- Filipović, Hajrudin (1962). „Još neka mišljenja u emigrantskoj štampi o Ivi Andriću“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 15, Beč / Zürich, 1962; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 205–206.
- Filipović, Muhamed (1967). „Bosanski duh u književnosti – šta je to: Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*“. *Život*, god. XVI, br. 3, Sarajevo, str. 3–18.
- Grđić, Risto (2002). „Koreni fatalnih podela“, http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:275899-Koreni-fatalnih-podela, 18. 8. 2002.

- Greenblatt, Stephen (1988). *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press.
- Klevernić, Ljiljana i dr., prir. (2011). *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*. Beograd / Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića / Srpska akademija nauka i umetnosti / Biblioteka Matice srpske.
- Klevernić, Ljiljana i dr., prir. (2022). *Bibliografija Ive Andrića (2011–2021)*. Beograd / Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića / Srpska akademija nauka i umetnosti / Biblioteka Matice srpske.
- Kodrić, Sanjin (2010). *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kodrić, Sanjin (2018). *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Kurtović, Šukrija (1914). *O nacionalizovanju muslimana*. Sarajevo.
- Kurtović, Šukrija (1961–1963). „Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva“. *Bosanski pogledi*, god. 2–4, br. 9–30. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*, London: Pretisak, Stamacco, 1984, str. 134–136, 147–149, 164–166, 176–178, 190–192, 208–209, 219–221, 243–245, 257–258, 285–287, 302–303, 312–314, 333–334, 364–365.
- Lešić, Zdenko (2002). „O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu i o drugima“, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook.
- Maglajlić, Munib (1978). „Morići u Đerzelezu“. *Odjek*, god. XXXI, br. 19. Sarajevo, str. 13.
- Maglajlić, Munib, gl. ur. (2000). *Andrić i Bošnjaci: Zbornik radova – Bibliografija*. Tuzla: BZK „Preporod“.
- Mahmutćehajić, Rusmir (2015). *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio.
- Milutinović, Zoran (2017). *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Mulalić, Mustafa (2016). „Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo Na Drini ćuprija“, *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, god. XXXV, sv. 33. Beograd: Zadužbina Ive Andrića, str. 267–292.
- Nametak, Alija (1994). *Sarajevski nekrologij*. Zürich / Sarajevo: Bošnjački institut / Nakladni zavod Globus.
- Österling, Anders (1961). *Award Ceremony Speech*, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1961/press.html.

- Rizvić, Muhsin (1980). *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, knj. 1–3, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.
- Rizvić, Muhsin (1995). *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu*. Sarajevo: Ljiljan.
- Stupac, M. H. (1962). „Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 18–19. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 234–236.
- Šumonja, Nikola (1887). „Muhamedanstvo i naša književnost“. *Stražilovo*, br. 21–22. Novi Sad, str. 334–336.
- Tutnjević, Staniša (1999). *Muslimanska književnost na srpskohrvatskom jeziku u odnosu prema srpskoj i hrvatskoj književnosti*. Budimpešta: Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program.
- Tutnjević, Staniša (2016). „Napomena“. *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*, god. XXXV, sv. 33. Beograd: Zaduzbina Ive Andrića, str. 292–295.
- Vučković, Radovan (1997). „Značaj disertacije za genezu Andrićevog književnog dela“, u: Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine, Sabrana dela*, knj. 18, prir. Petar Džadžić i Muharem Pervić. Beograd: Prosveta, str. 115–163.
- Z. (1961). „Umjesto predgovora“, *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 9. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 133–134.

Sanjin KODRIĆ

ANDRIĆ, BOSNIA, BOSNIAKS

**(On the beginnings and character of the critical reception of
Ivo Andrić's literary work in Bosniak literary criticism
and literary historiography)**

The paper deals with the problem of critical reception of Ivo Andrić's literary work in Bosniak literary criticism and literary historiography. It is about the problem of the politics of representation of Bosnia and Bosnian Muslims – Bosniaks in Andrić's literary work, in which connection the paper focuses the first critical texts of this type. Considering that it is often claimed that Bosniak critical reception of Andrić's literary work is actually nationalist, even islamist, i.e. „tendential“ and „wrong“, the paper argues against this claim and presents the thesis that it is basically a reception realized from a different, specific interpretative-reception context, that is reception from the perspective of the Other, understood in a postcolonial sense.

Keywords: *Ivo Andrić, Bosnia, Bosnian Muslims – Bosniaks, the Other, politics of representation, critical reception, Bosniak literary criticism and literary historiography*